A MARATHI TRANSLATION

OF

NAGANANDA OR "JOY TO SERPENTS,"

SANSCRIT DRAMA IN FIVE ACTS ATTRIBUTED

TO

KING SHRI HARSHA,

BY

PARSHURAM PANT GODBOLE

ACCEPTED AND REWARDED

BY

THE DAKSHINA PRIZE COMMITTEE,

REVISED AND CORRECTED,

BY

KRISHNA SHASTRI CHIPLONKAR,

SECRETARY AND REVISER TO THE D. P. C.

BOMBAY,

PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS.

1865.

Price 9 *Annas.*

नागानंद

हें पंचांक संस्कृत नाटक

श्रीहर्ष राजानें

केलें ह्मणून प्रसिद्ध आहे.

त्याचें मराठी भाषांतर

परशुराम पंत गोडबोले यांनीं केलें,

तें

दक्षिणा प्रैज कमितीनें पसंत केलें व

तें

कृष्णशास्त्री चिपळुणकर

दक्षिणा प्रैज कमितीचे सेक्रेतरी व रिवैजर

यांनीं

दुरुस्त करून छापण्याकरितां तयार केलें

तें

मुंबईंत

गणपत कृष्णाजी यांच्या छापखान्यांत छापिलें.

सन १८६५.

किंमत नऊ आणे.

सूचना

या नाटकाचें नागानंद हें नांव कोणत्या कारणा वरून पडलें, यांत कथा कोणती आहे, व हा मूल संस्कृत ग्रंथ कोणी केला, ह्याविषयींची माहिती भाषांतर कर्त्यानें प्रस्तावनेंत संक्षेपें-करून लिहिलीच आहे. आतां हें नाटक, व रत्नावली नाटक व नैषध काव्य हीं श्रीहर्ष राजानें केलीं अशी प्रसिद्धि आहे खरी; तथापि प्राचीन काळा पासून अशी ही एक दंतकथा आहे, कीं या ग्रंथांचा वास्तविक कर्ता धावक म्हणून को-णी पंडित होता, त्यानें तें करून श्रीहर्ष राजाचें नांव त्यांवर घातलें, व त्या राजानें त्या बद्दल त्यास पुष्कळ द्रव्य दिलें. ही दंतकथा पांच सहाशें वर्षांचा जुना काव्य प्रकाश. म्हणून साहित्यशास्त्रांतला ग्रंथ आहे, त्यांत सुध्दां लिहिली आहे. आतां ह्या ग्रंथांचा खरा कर्ता श्रीहर्ष किंवा दुसरा कोणी असावा ह्याचा निर्णय होत नाहीं; तथापि इतकें निःसंशय आहे कीं नागानंद व रत्नावली हे दोन्ही ग्रंथ एकाच कवी-नें केले आहेत. कारण या दोन्ही नाटकांच्या संस्कृत प्रस्तावना वाचून पाहिल्या असतां त्यांत किती एक वाक्यें व पद्यें अगदीं एकच आहेत; यावरून वर सांगितलेलें अनुमान दृढ होतें.

आतां श्रीहर्षाच्या कवितेंत कालिदास व भवभूति यांच्या कवितेच्या सारखें गंभीरत्व व सन्हृदयचित्तवेधकत्व नाहीं खरें, तथापि शृंगार, करुण, हास्यप्रभृति रसांची व्य-क्ति साधारणपणें त्यांत बरी आहे, व संविधानकाचा व भाषे-णाचा चमत्कारही पुष्कळ आहे. यावरून मराठी वाचणारां-

÷ काव्यप्रकाश, उल्लासप्रथम. "श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव" अर्थप्राप्तिरित्यादि.

स या ग्रंथापासून करमणूक होईल अशी आशा धरण्यास कांहीं चिंता नाहीं.

हें मराठी भाषांतर करतांना भाषांतर कर्त्याच्या हातून नजर चुकीनें वगैरे ज्या थोड्या चुका पडल्या होत्या, त्या यथामति नीट केल्या आहेत. मुळांतला श्लिष्टार्थ गेला होता, तो येण्याकरितां दोनचार ठिकाणीं नवीन पद्यें करून घालावीं लागलीं. तसेंच त्या श्लिष्टपद्यांचा अर्थ खालीं टिपा घालून उघड केला आहे. हा मराठी ग्रंथ संस्कृत ग्रंथाचें शब्दशः भाषांतर नाहीं; तरी मुळांतला मुख्य व मार्मिक अर्थ न जाऊं देण्याविषयीं प्रयत्न केला आहे. आतां हा प्रयत्न, कितपत सिद्धीस गेला, याचानिर्णय करणें हें सन्हृदय व विद्वान वाचणारांकडे आहे.

कृष्णशास्त्री चिपळुणकर.

पुणें, नवंबर १८६३. दक्षिणा प्रैजकमितीचे सेक्रेटरी आणि रिवायजर.

प्रस्तावना.

ह्या नाटकाचें नांव नागानंद असें मूळ कवीनें ठेविलें. ह्याचें कारण, गरुडा पासून मरणाचें भय चुकल्यावरून नागांस आनंद झाला.

ह्या नाटकाचा कवि श्रीहर्ष. ह्यानें संस्कृत भाषेंत हा मूळ ग्रंथ केला आहे. त्याचें हें मराठी भाषांतर यथामति केलें आहे. रत्नावली नाटकाचा कर्ता जो श्रीहर्ष तोच ह्या नाटकाचा.

संस्कृत मूळ ग्रंथ गद्यपद्यात्मक आहे त्याप्रमाणें ह्या भाषांतरांतही गद्याचे ठिकाणीं गद्य व पद्याचे ठिकाणीं पद्य केलें आहे.

मूळग्रंथाचे पांच अंक म्हणजे पांच भाग आहेत. तसे ह्यांत पांच अंक केले आहेत. ह्यांत जी कथा बांधिली आहे ती फारशी प्रसिद्ध नाहीं म्हणून तिचा सारांश थोडासा दाखवितों.

पहिल्या अंकांत जीमूतकेतूचा पुत्र जीमूतवाहन आणि विश्वावसूची कन्या मलयवती ह्यांची साहजिक दृष्टादृष्ट झाल्यामुळें परस्पर प्रीति उत्पन्न झाली. दुसऱ्या अंकांत त्या उभयतांचा विवाह होण्याचा योग आला. तिसऱ्या अंकांत उभयतांचा विवाहसमारंभ होऊन विहार झाला. चवथ्या अंकांत गरुडाच्या आहाराची पाळी शंखचूड नामक सर्पावर आल्यामुळें त्याच्या आईनें फार शोक केला. तिचें समाधान जीमूतवाहनानें केलें. पांचव्या अंकांत शंखचूडा बद्दल जीमूतवाहनानें आपला देह गरुडास दिला.

प्रस्तावना.

गरुडास पश्चात्ताप होऊन त्यानें जीमूतवाहनास सोडून अ- वघ्या सर्पांस अभय दिलें. तदनंतर, जगदंबेच्या प्रसादानें जीमूतवाहनाचा उत्कर्ष झाला.

जीमूतवाहन हा विद्याधर वंशांतला होता. हा बुद्धा- चा अवतार आहे असें बौद्ध लोक मानीत. तो पितृभक्त अ- सून मोठा परोपकारी होता. तो ह्या नाटकांत मुख्य नायक आहे.

ह्या भाषांतरांत जेथें दोहोंकडे ( ) असे कंसकरून मध्यें वाक्य लिहिलें आहे तेथें तें कवीचें वाक्य समजावें आणि नाव लिहून पुढें लिहिलें आहे तें त्या त्या पात्राचें भाषण समजावें.

नागानंद नाटक.

अंक १.

पात्रें.

सूत्रधार.	नाटककारांतील मुख्य.
नटी.	त्याची बायको.
नायक.	जीमूतवाहन.
विदूषक.	त्याचा खेळगडी.
नायिका.	मलयवती.
चेटी.	तिची सखी.
तापस.	कौशिकाचा शिष्य

नागानंद नाटक.

नागानंद नाटक.

प्रारंभ.

अंक १.

मंगलश्लोक.

शार्दूल विक्रीडित वृत्त.

ध्यानव्याज धरोनि चिंतिसि मनीं कोणास रे, चक्षुसी
उघडूनि पहा स्मरातुरजना, त्राता न तूं रक्षिसी.
नाहीं आढळला पुमान् तुज असा निष्ठूर दंभी अम्हां
ऐसें ज्याप्रति बोलल्या सुरवधू तो बुद्ध रक्षो तुम्हां ॥ १ ॥

स्रग्धरावृत्त.

कामें ओढूनि चापा, बडवुनि पटहा मन्मथाच्या भटांनीं,
भ्रूभंगा हास्यरंगा करुनि निरखिला दिव्यनारी जनांनीं,
सिद्धांनीं नम्र माथे करुनि विनविला, विस्मयें पाहि इंद्र
ध्यानातें सोडिना जो चिर सुखद असो तो तुम्हातें मुनींद्र॥२॥

---

१ मिष. २ नेत्रांस. ३ उघडून. ४ ढोंगी ५ जैनमतप्रवर्तक. मदनानें. ७ दुंदुभि. ८ मदनाच्या सैनिकांनीं. ९ बौद्धयोगी. १० बुद्ध.

(मंगलाचरण झाल्यावर सूत्रधार येतो.)

सूत्रधार—आज ह्या इंद्रोत्सवांत **श्रीहर्षराजाच्या** पाद कमलाच्या आश्रयानें उपजीवन पावणारा राजसमूह नाना देशाहून आला आहे, त्यानें मला बहुमान पुरःसर बोलावून सांगितलें कीं, अरे सूत्रधारा, आमचा स्वामी **श्रीहर्षदेव** ह्यानें विद्याधर जातकावर **नागानंदनामक** °अपूर्व नाटक रचिलें आहे, असें आम्ही कर्णोपकर्णीं ऐकतों; पण त्याचा खेळ डोळ्यांनीं अझून पाहिला नाहीं. ह्यासाठीं त्याच राज्याच्या बहुमानास्तव, किंवा आम्हांवर अनुग्रह करण्याकरितां, त्या नाटकाचा खेळ आम्हांला करून दाखीव. तर आतां सोंगांची तयारी करून सभासदांची इच्छा पूर्ण करतों. (इकडे तिकडे फिरून पुढें पाहून ह्मणतो.) वाहवा! सभासदांचीं अंतःकरणें तर मी आपल्या स्वाधीन करून घेतलीं ह्यांत संशय नाहीं. कांकीं

श्लोक.

शार्दूल विक्रीडित वृत्त.

श्रीहर्षासम बुद्धिमान् कवि, सभा हे ही गुणग्राहिणी,
लोकां आवड बोधिसत्वचरितीं, नाट्यांत मी अग्रणी,
हें एकेक असे मनोरथफलप्राप्तीस हेतू महा,
येथें तों गुण सर्व एकवटले, मद्भाग्य मोठें अहा ! ३

तर आतां स्त्रीस बोलावून गाण्यास आरंभ करितों. (पुढें जाऊन पडद्याकडे तोंडकरून स्त्रीस बोलावतो.) आर्ये, इकडे ये.

(इतक्यांत **नटी** बाहेर येते)

नटी—(डोळ्यांस पाणी आणून म्हणते. आर्या, ही मी

° बुद्धावतार.

आलें. आज्ञा करावी. तुमचें कोणतें काम करावयाचें आहे ?

सूत्र०— (तिजकडे पाहून) आर्ये, नागानंद नाटकाचा खेळ करावयाचा आहे. पण तूं रडतेस ह्याचें कारण काय ?

नटी— आर्या, त्यां कसें रडूनये बरें ! अहो, तुमचा वृद्ध पिता जो माझा सासरा, तो म्हातारपणामुळें संसारास कंटाळून पुढें कुटुंबभरणास तुम्ही योग्य झालां असें मनांत आणून तुमची माता, जी माझी सासू, तिला बरोबर घेऊन तपोवनास गेला. आतां आम्हीं काय करावें ?

सूत्र०— काय ? माझाही परित्याग करून उभयतां वनास गेलीं ! (चिंतन करून.) ह्यासमयीं कोणतें करणें मला योग्य आहे? अथवा विचार कशास पाहिजे ? आपणही तिकडे जावें हें योग्य. वडिलांच्या सेवेंत मला सुख वाटतें, त्या सुखाचा त्याग करून मी घरीं कसा राहूं ?

गीतिछंद.

जोडाया गुरुसेवा, टाकुनि सौख्यास सर्वहि धनास,
जातों, पूर्वीं जैसा गेला **जीमूतवाहन** वनास ॥ ४ ॥

तर चल आपल्या मंदिरांत जाऊं

(असें बोलून **सूत्रधार** आणि **नटी** निघून जातात.)

॥ ही प्रस्तावना झाली ॥

(तदनंतर **जीमूतवाहन** आणि **विदूषक** हे दोघे येतात.)

नायक[1]— मित्रा **आत्रेया**, ऐकतोस.

शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

पापाचें घर हें मला कळतसे, नित्यत्व याला नसे,
कृत्याकृत्य विचार शून्य म्हणुनी हें ज्ञात सर्वां असे,

---

१ जीमूतवाहन हा ह्या नाटकांत मुख्य नायक आहे.

ऐसें निद्य हि, इंद्रियांस वश ही, संतोषकारी तरी
मातें यौवन, सेवनांत गुरुच्या जाईल ऐसें जगी ॥ ५ ॥

विदूषक— (रागावून) अरे मित्रा, तूं संसाराचा त्याग करून एतावत्कालपर्यंत वांचणाऱ्या या म्हाताऱ्यांकरितां हें असें कठिण वनवास दुःख अनुभविलेंस ! झालां काय म्हणावें ! तर आतां कृपा कर, अजून तरी पितरांच्या शुश्रूषेचा आग्रह सोडून इष्टभोगानीं रमणीय अशा राज्य-सुखाचा अनुभव घे.

नायक— मित्रा, हें तूं चांगलें बोलला नाहींस; कांकीं,

साक्या दोनचरणी.

पित्या पुढें कर जोडून उभें राहुनि शोभा कांहीं
जी आहे, ती नृपासनावर बसल्यानेंही नाहीं. १
गुरुच्या चरणाचें संवाहन करितां सुख चित्ताला
जें होतें, तें राज्यन देइल, तें उठवी पित्ताला. २
त्रिभुवन राज्यहि पदरायें तरि कष्ट पावतों काय
भुक्तोज्झित वसुधेच्या भोगें होय अधिक तें काय. ३
गुरुचरणाची सेवा सोडुनि राज्यसुखा लोभावें
यांत मला गुण विशेष न दिसे हें मी वदलों भावें. ४

विदू०— (मनांत म्ह०) काय हो ह्याचा गुरुचरणशुश्रूषेवि-षयीं प्रेमा हा ! (चिंतन करून) आतां असें बोलावें (उघडपणें म्हणतो.) मित्रा, मी केवळ राज्यसुखाच्याच उद्देशानें हें बोललों असें नाहीं. तर आणखीही कांहीं करावयाच्या गोष्टी राहिल्या आहेत.

नायक— (किंचित् हास्य करून) मित्रा, जें करावयाचें, तें मीं सर्व करून टाकिलें आहे. पहा.

त्रास देणारें आहे.

दिंड्या दोनचरणी.

न्याय मार्गीं त्यां प्रजा लावियेली;
सज्जनांची संस्था हि नीट केली; १
बांधवांना स्वसमता अर्पियेली;
राज्य रक्षाही यथायोग्य केली; २
याचकांना दीधलीं सर्व दानें;
तयांच्या इच्छेहूनि अधिक मानें; ३
काय आतां कर्तव्य मला आहे;
सांग मित्रा, जें तुझ्या मनीं राहे; ४

विदू०— हे मित्रा, अत्यंत साहसिक असा जो **मतंग** हतक तुझा शत्रु, तो जवळ असतां प्रधानांवर जरी त्वां राज्य ठेविलें आणि त्यांनीं किती जरी संभाळिलें तरी तुझ्या वांचून राज्य सुरक्षित राहणार नाहीं असें मला वाटतें.

नायक— काय ? तो **मतंग** हतक माझें राज्य घेईल असें तुला वाटतें ?

विदू०— ह्यांत काय संशय ?

नायक— जरी असें झालें तरी काय चिंता आहे ? शरीर आदिकरून जितक्या वस्तू आहेत, तितक्या सर्व दुसऱ्यासाठीं योजिल्या आहेत. देतकां नाहीं म्हणशील, तर पित्यास वाईट वाटेल म्हणून देत नाहीं इतकेंच. असें असतां ह्या राज्यवस्तूविषयीं काळजी कशास पाहिजे ? पित्याच्या आज्ञेप्रमाणें करावें हें बरें. पित्यानें मला अशी आज्ञा केली आहे कीं, वत्सा **जीमूतवाहना**, ह्या स्थळीं बहुत दिवस राहिल्यामुळें दर्भ, समिधा जवळ मिळत नाहींत, आणि फळें, मुळें, कंद, नीवार हींही आणतां आणतां संपून गेलीं आहेत, ह्या करितां येथून **मलयपर्वताप्रत** जाऊन त्या पर्वतावर राहण्यास योग्य असें एखादें आश्रमस्थान

पाहून ये. तर आतां मलयपर्वताकडेसच जाऊं.

विदू०— जशी आपली आज्ञा.

(दोघे कांहीं पुढें जातात.)

विदू०— (पुढें पाहून म्हणतां.) हे मित्रा, हा सरस चंदनाच्या दाट झाडी वरून आल्यामुळें पुष्कळ परिमळ धरणारा, आणि पर्वतांच्या कड्यांवरून पडतांना फुटलेले जे उदकांचे प्रवाह त्यांचे शीतळ कण वाहणारा, असा हा मलय पर्वतसंबंधी वारा आमचा मार्गपरिश्रम दूर करून, प्रथम संगमाविषयीं उत्कंठित झालेल्या प्रियेच्या आलिंगनाप्रमाणें शरीरास रोमांचित करितो.

नायक— (पाहून) अरे, आपण मलय पर्वतावर आलों काय ! (चोंहांकडे पाहून म्ह०) काय चमत्कारिक ह्या मलयपर्वताची शोभा हो ! पहा कशी ती.

शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

येथें चंदनशाखितें[1] मदकरी[2] गंडस्थळें घांशिती,
साली जर्जर होउनी परिमळें[3] युक्ता रसा सांडिती,
लाटा आपटुनी बहूजळांधिच्या[4] तीरावरी वाजती,
मोठ्यानें गिरिच्या प्रतिध्वनिमुळें साऱ्या गुहा गाजती.॥८॥

आणखी पहा

सिद्धांच्या[5] युवती उदंड बसती चालूनि भागोनियां,
झालीं रक्त[6] शिलातळें चरणांचे आलक्त लागोनियां,
आली पुष्प फलादिकें करुनियां अत्यंत शोभा वना,
ऐसा हा मलयाद्रि सेव्य गमतो, औत्सुक्य आणी मना.॥९॥

१ चंदनवृक्षातें. २ मत्तहस्ती. ३ सुगंध. ४ समुद्राच्या ५ देवविशेष. ६ स्त्रिया. ७ लाल. ८ खडक. ९ अळिता. १० उत्कंठा.

तर आतां ह्या पर्वतावर चढून जाऊन राहण्यास योग्य असें एखादें आश्रमस्थान पाहूं चला.

(पर्वतावर चढल्या सारखें करतात.)

नायक— (उजवा डोळा लवल्यासारखें करून विचार करून म्हणतो.) मित्रा,

गीति.

उजवा डोळा लवतो, फल स्पृहा तों नसे मला कांहीं.
मुनिवच मिथ्या नाहे, सूचवितें काय हें कळत नाहीं.॥१०॥

विदू— मित्रा, मला वाटतें, तुला लाभ होण्याची वेळ जवळ आली आहे, असें सूचवितें.

नायक— तूं म्हणतोस असें कदाचित् घडेल.

विदू— हे मित्रा, पहा पहा; हें स्थान, दाट पालवलेल्या वृक्षांनीं सुशोभित, आणि होमद्रव्यांच्या सुवासानें सुगंधित असा धूर ज्यांतून निघत आहे, आणि श्वापदसमुदाय भय सोडून वाटेवरच जेथें रोवंथ करीत बसला आहे, असें दिसतें.

नायक— त्वां चांगलें पाहिलें. अरे हें तपोवन आहे. कशावरून पहा.

शार्दूल विक्रीडित वृत्त.

नेसाया पुरत्याच सालि तरुच्या ह्या काढिल्या दीसती,
जेथें भग्न कमंडलूहि पडले ऐसे झरे वाहती,
मोळाच्या बहु मेखला[१] त्रुटित[२] त्या त्यक्ता बटूंनीं[३] पहा;
नित्याच्या श्रवणेंकरूनि शुक[४] हे गातात सामें[५] अहा.॥ ११॥

तर चल आपण आंत जाऊन अवलोकन करूं.

(आंत गेल्या सारखें करतात.)

---

१ कटिसूत्रें. २ तुटक्या. ३ विद्यार्थ्यांनी. ४ रावे, ५ सामवेदांतील ऋचा.

नायक— (प्रवेश करून इकडे तिकडे पाहून म्ह०) कायहो हें तपोवन शांत आणि रमणीय दिसतें ! येथें मुनिजन मोठ्या आनंदानें वेदवाक्याच्या अर्थाचा विचार करीत आहेत. इकडे विद्यार्थी मुखानें वेदपाठ करीत करीत हातांनीं पळस, उंबर इत्यादि वृक्षांच्या ओल्या समिधा काढीत आहेत. तिकडे ऋषिकुमारिका लहान लहान वृक्षांचीं आळीं पाण्यानें भरीत आहेत!
आणखी हे वृक्ष पहा.

मालिनी वृत्त.

मधुप मधुर शब्दें बोलती स्वागतातें,
करिति फळनतांहीं मस्तकांहीं नतीतें,
करुनि कुसुम वृष्टी अर्घ हे काय देती,
तरु अतिथि पुजेची शीकले येथे रीती.

हें तपोवन रहावयास योग्य आहे. येथें राहिलों असतां आम्हांस परम सुख होईल ह्यांत संशय नाहीं.

विदू०— (इकडे तिकडे पाहून) मित्रा, पाहिले काय हे हरिण ? माना वांकड्याकरून निश्चल उभे राहिले आहेत. दर्भांचे घास अर्धे खाऊन अर्धे तसेच मुखांत धरिले आहेत, आणि एकेक कान उभारून सुखानें डोळे मिटून कांहीं श्रवण करीत आहेत असे दिसतात.

नायक— (कान देऊन) मित्रा, त्वां चांगलें पाहिलें. ऐकतात खरें.

स्रग्धरा वृत्त.

स्थानाच्या मानिनें जें मंदर, धरितसे मध्यतार क्रमाशीं,
वीणेच्या जें मिळालें भ्रमर रवसमा गोड तंत्रीस्वनाशीं,

चावायाही मुखींचे तृण विसरुनियां होउनी निश्चलांग,
ग्रीवा वक्रा करोनी श्रवण करिति हे गायनातें कुरंग.१२

विदू०— अरे मित्रा, ह्या तपोवनांत कोण बरं उत्तम प्रकारें वीणा घेऊन गातें ?

नायक— अरे, कोमल अंगुलींनी छडल्यामुळें 'विण्याच्या तारा मोठ्यानें वाजत नाहींत, सूक्ष्म ध्वनि निघत आहे, आणि बारीक गळ्यावर कोणी गात आहे, तर ऐकदों थांब. (बोटानें अग्रभागीं दाखवून) ह्या देवालयामध्यें देवताराधन करणारी कोणी देवांगना वीणा वाजवून गात आहे.

विदू०— मित्रा, चल आपणही देवालयांत जाऊं.

नायक— बरें बोललास. देवतांस वंदन केलेंच पाहिजे. (देवालयाजवळ जातां जातां अकस्मात् उभा राहून (म्ह० अरे मित्रा, आपण देवालयांत चाललों खरें, पण तेथें जी स्त्री आहे, ती कदाचित् पहावयास योग्य नसेल, ह्यासाठीं ह्या तमालवृक्षांच्या जाळीच्या आड उभें राहून देवता दर्शनाच्या समयाची वाट पाहूं (असें म्हणून दोघे जाळीच्या आड उभे राहतात.)

(इतक्यांत मलयवती[2] आणि चेटी येतात.)

नायिका— (भुईवर वीणा ठेवून वाजविते आणि गाऊं लागते.)

गीति.

हे भगवति, जगदंबे, देशी भक्तांशि इच्छितें दानें,
मद्वांच्छितसिद्धि घडो, माते, सत्वर तुझ्या प्रसादानें.

हरिण. २ मलयवती ह्या नाटकांतील ही मुख्य नायिका होय

नायक— (गायन श्रवण करून म्ह०) हे मित्रा, काय गाणें आणि काय वाजविणें हें चमत्कारिक!

शार्दूल विक्रीडित वृत्त.

व्यक्ती[1] व्यंजन धातुला दशविधा ही पावली निश्चय,
विस्पष्ट द्रुतमध्यलंबितपरिच्छिन्न त्रिधा ही लय,
गोपुच्छप्रमुखक्रमें करूनियां तीन्ही यती दाविले,
तत्वौघानुगती नवाप्रविधिही ते दाविले चांगले.

चेटी— हे राजकन्ये, फारवेळ पर्यंत तूं वीणा घेऊन गात बसली आहेस. तुझीं बोटें दुखूं लागलीं नाहींत काय?

नायिका— अगे चतुरिके, गौरी पुढें मी गात आणि वाजवीत असतां माझीं बोटें कशींगे दुखतील?

चेटी— (तिरस्कार केल्यासारखें करून म्ह०)
राजकन्ये, मी असें म्हणतें, ह्या निर्दय देवीपुढें तूं येवढा वेळ वीणा वाजवीत आणि गात बसली असतां, आणि तुम्हासारख्या मुलींस करावयास कठीण अशा उपवासांनीं आणि नेमाधर्मांनीं आराधन करीत असतां ही देवी अद्यापि तुजवर प्रसाद करीत नाहीं. मग इतकें करून काय?

विदू·— (ऐकून) अरे मित्रा, ही कन्या[2] आहे खचीत. मग हिला पहावयास काय चिंता?

नायक— काय दोष? कन्येचें अवलोकन निर्दोष आहे. पण ती कदाचित् आपणाला पाहून बालस्वभावामुळें लज्जा व भय पावून फार वेळ एथें राहणार नाहीं.

---

१ संगीत शास्त्राची परिभाषा ज्यास ठाऊक त्यास स्पष्ट कळेल.

२ हिचें लग्न झालें नाहीं असा भाव.

ह्यासाठीं ह्या झाडा आडूनच आपण तिला पाहूं. (उभयत झाडाच्या आडून तिजकडे पाहतात.)

विदू०— (अवलोकन करून विस्मयानें म्ह०) अरे मित्र पहा पहा, हें मोठें आश्चर्य ! ही वीणा वाजविण्याच्य कौशल्यानें केवळ कर्णांस सुख देते इतकेंच नाहीं; त अशा कौशल्यास अनुरूप जें हिचें स्वरूप त्यानें नेत्रांसह सुख फार देते. तस्मात् ही कोण असेल हें कळत नाहीं ही कोणी देवकन्या अथवा नागकन्या, अथवा विद्याध रकन्या, किंवा सिद्धकन्या असावी, असा माझा तर्क होतो.

नायक— (सस्पृह अवलोकन करीत होत्साता म्ह०) मित्र ही कोण हें तर खचीत समजत नाहीं; पण मला इतकें वाटतें—

दिंड्या दोन चरणी.

देवकन्या होईल जरि अहो तो,
सहस्राक्षाचे[1] अक्ष[2] धन्य होती;
नागकन्या, तरि नसे अधोभुवन[3]
रहित विधुनें,[4] कीं असे तिचें वदन;
जरी विद्याधर वंशजात कन्या,
तरी अमुची झालीच जातधन्या;
सिद्धकन्या होईल, तरी सिद्ध
तिहीं लोकीं झालेच ते प्रसिद्ध. ४

विदूष०— (नायकाकडे पाहून हर्षानें मनांत म्ह०) मोठें दैव ! हा फार दिवसांनीं मदनाच्या झपाट्यांत सांपडला

---

१ इंद्राचें. २ नेत्र. ३ पाताळ. ४ चंद्ररहित.

अथवा त्याच्या नाहीं, तर माझ्या एका ब्राह्मणाच्या म्हटलें तरी चिंता नाहीं.

चेटी— (प्रेमानें व कोपानें युक्त होऊन म्ह०) हे राजपुत्रि, मी असें म्हणतें, ही आपणास आनंद नदेणारी निर्दय देवी, हिच्या पुढें गाऊन काय फळ ? (असें म्हणून वीणा ओढून घेते.)

नायिका— (रागावून) अगे भगवती, देवीचा तूं तिरस्कार करूं नको. आज भगवतीनें मजवर प्रसाद केला.

चेटी— (हर्ष पावून) राजपुत्रि, सांग सांग, कसा काय प्रसाद केला तो.

नायिका— अगे, आज स्वप्नामध्यें म्यां पाहिलें कीं, मी हीच वीणा देवी पुढें वाजवीत बसलें असतां, देवी मला म्हणाली, “ वत्से, ह्या तुझ्या वीणा वाजविण्याच्या अति चातुर्यानें, आणि तूं अल्पवयाची असून माझी विशेष भक्ति केली, त्यायोगानें, मी तुजवर संतुष्ट झालें. , तर विद्याधर चक्रवर्ती असा नवरा तुला मिळेल. तोच स्वतां येऊन तुझें पाणिग्रहण करील. ”

चेटी— (हर्षपावून) अगे राजपुत्रि, जर असें आहे तर स्वप्नांत पाहिलें असें कां म्हणतेस ? तुझ्या मनांत जो होता, तोच वर तुला देवीनें दिला ह्यांत संशय नाहीं.

विदू०— मित्रा, देवीचें दर्शन घेण्यास हाच समय चांगला आहे. तर आपण देवळांत जाऊं. (असें म्हणून दोघे देवालयांत जातात.)

विदू०— (**जीमूतवाहनास** इच्छा नसतां बळेंच त्याला ओढून पुढें करतो.) अगे मुली, **चतुरिका** खरें बोलली. देवीनें जो तुला वर दिला, तो हाच. पहा.

नायिका— (घाबरून उभी राहते)

आणि **जीमूतवाहनाला** उद्देशून एकीकडे चेटीस म्हणते. अगे **चतुरिके**, कोणगे हा पुरुष ?

चेटी— (नायकास निरखून पाहून) ह्याच्या अलौकिक आकृतीवरून, **गौरीनें** जो प्रसाद दिला, तोच हा असा माझा तर्क होतो.

नायिका— (लाजेनें आणि उत्सुकपणानें नायकाकडे पाहते.)

नायक— (तिला उद्देशून म्हणतो.)

द्रुतविलंबितवृत्त.

तरल[1] विस्तृत[2] नेत्र तुझे, गडे,
श्वसित[3] कंप[4] तुझ्या ह्रदयीं जडे,
तनु[6] अधींच तपें श्रमली असे.
करिशि कष्ट कशास पुन्हा असे ?

नायिका— अगे **चतुरिके**, मला भय वाटतें. ह्यामुळें ह्याच्या पुढें माझ्यानें उभें राहवत नाहीं. (असें म्हणून नायकाकडे लज्जायुक्त वांकड्या दृष्टीनें पाहून कांहींशी वळून उभी राहते.)

चेटी— राजपुत्रि, हें काय असें करितेस ?

नायिका— अगे, ह्याच्या जवळ माझ्यानें उभें राहवत नाहीं. ह्यासाठीं चल आपण येथून दुसरीकडे जाऊं (असें बोलून जावयास लागते.)

विदू०— मित्रा, ही तर निघाली, पण पूर्वपठितविद्यासामर्थ्यानें ही येथेंच दोन घटका राहील असें करूं का ? करतों पहा. (विचार करून म्हणतो.) अगे मुली, ह्या तुमच्या तपोवनांत असाच संप्रदाय आहे काय ?

---

१ चंचल. २ मोठे. ३ दम. ४ कांपरा. ५ उराला. ६ शरीर.

कीं, कोणी अतिथि आला असतां त्याचा,मधुर भाषणानें देखील सत्कार करावयाचा नाहीं ?

चेटी— (नायकाकडे पाहून मनांत म्ह०) माझ्या सखीची दृष्टि तर ह्या पुरुषावर बसलीशी दिसते. ह्यासाठीं आतां असें बोलावें. (उघडपणें म्ह०) राजकन्ये, हा ब्राम्हण ठीक बोलला. आलेल्या अतिथीचा सत्कार करणें तुला योग्य आहे. असें असतां ह्या महानुभाव पुरुषाशीं अशी कां वागतेस ? अथवा तूं उगीच ऐस. मीच करावयास योग्य तें करतें. (नायकास उद्देशून म्ह०) महाराज, आपलें स्वागत असो. आसनावर बसून ह्या प्रदेशास अलंकृत करावें.

विदू०— मित्रा, ही **चतुरिका** फार चांगलें म्हणते. दोन घटका बसून विश्रांति घ्यावी.

नायक— बरें, तूं म्हणतोस तसें कां होईना. (असें म्हणून बसतो.)

नायिका— (चेटीस म्ह०) अगे, तुला जेव्हां तेव्हां थट्टामस्करी करावयास पाहिजे. पण असें करूंनको. जर कदाचित् कोणी एकाद्या तपस्व्यानें पाहिलें तर " काय ही दांडगी मुलगी " असें तो मनांत म्हणेल.

(इतक्यांत एक तापस येतो.)

तापस— (आपणाशीं) आमच्या **कौशिक** गुरूंनीं मला आज्ञा केली आहे कीं, वत्सा **शांडिल्या**, पित्याच्या आज्ञेनें युवराज **मित्रावसु** हा, पुढें विद्याधर चक्रवर्ती होणारा जो **जीमूतवाहन** तो ह्या **मलय** पर्वतावर कोठें तरी असेल, तो आपल्या भगिनी **मलयवतीस** वर योजावयाकरितां त्याला पहावयास आला आहे. त्याची वाट पाहत बसतां **मलयवतीस** कदाचित् दोन प्रहर

टळून जातील. ह्यासाठीं तिला बोलावून घेऊन ये. तर आतां देवीच्या देवळांत जाऊन **मलयवतीला** बोलावून घेऊन जातों. (इकडे तिकडे फिरून देवीच्या देवळाजवळ मार्गाकडे पाहून म्ह०) ह्या धुळीवर चक्रांकित पावलें वठलीं आहेत, हीं कोणाचीं बरें? (पुढें **जीमूतवाहनास** पाहून म्ह०) हाँ खचीत ह्याच महानुभाव पुरुषाचीं हीं पावलें. कशावरून तर.

स्रग्धरा वृत्त.

माथा उष्णीष शोभे, प्रकट लव दिसे अंतरीं भोंवयांच्या,
चक्षू रक्तोत्पलाशींसम, मृगपतिचें वक्ष वक्षाशिं याच्या.
चक्राचें चिन्ह पायावरि शुभ दिसतें, दृष्टिला सौख्य देतो,
वाटे विद्याधराचें बहुतकरुनि हा चक्रवर्तित्व घेतो.

अथवा संदेह नकोच. हाच **जीमूतवाहन.** (**मलयवती**कडे पाहून) अहो ही राजपुत्री **मलयवती** येथेंच आहे. (उभयतांकडे पाहून मनांत म्ह०) जर ह्या उभयतांचा वरवधूसंबंधानें योग घडेल तर, **ब्रह्मदेव** फार चतुर आहे अशी कीर्ति त्याला बहुतां दिवसांनीं मिळाली असें होईल. (अकस्मात् पुढें होऊन नायकास उद्देशून म्ह०) तुझें कल्याण असो.

नायक— भगवंता मी **जीमूतवाहन** वंदनकरितों.

तापस— दीर्घायू हो.

नायक— (आसनावरून उठूं लागतो.)

तापस— पुरे पुरे, अभ्युत्थान कशास पाहिजे.

" *सर्वस्या भ्यागतो गुरुः " ह्या वचनानें तूंच आम्हांस

---

* घरींआलेला अतिथि हा सर्वांस गुरु म्ह० पूज्य आहे हा याचा अर्थ.

पूज्य आहेस. तर आसनावर स्वस्थ बसावें. (**मलयवतीस** म्ह०) वत्से, तुझें कल्याण असो.

नायिका— आर्या, मी प्रणाम करितें.

तापस—(नायकाकडे बोटकरून) अनुरूप भर्ता तुला मिळो. मुली, **कौशिक** गुरु तुला बोलावतात, दुपार टळून गेली. लौकर यावें अशी त्यांची आज्ञा आहे.

नायिका— जशी गुरूची आज्ञा. (उठून उच्छ्वास टाकून मनांत म्ह०)

गीति.

एकिकडे गुर्वाज्ञा एकिकडे दयित दर्शनीं लाहो,
गमनागमनीं मूढचि मन माझें होय जेंवि दोला[1] हो.

(लज्जेनें आणि प्रीतीनें नायकाकडे वांकडी पाहत पाहत तापसाबरोबर निघून जाते.)

नायक— (उत्कंठेनें उच्छ्वास टाकून नायिकेकडे पहात होत्साता म्ह०)

गीति.

जघनाच्याभारानें गमनहिचेंमंदजाहलें काय ?
जाते अन्यत्र परी माझ्याह्रदयांत ठेविते पाय.

विदू०— मित्रा, पहावयास योग्य तें पाहिलें, आणि ऐकावयास योग्य तें ही ऐकिलें. आतां ह्या मध्यान्ह काळच्या सूर्यसंतापानें माझा जठराग्नि दुप्पट धडाडला आहे. ह्या साठीं चला आपण जाऊं. गेल्यानें मी ब्राह्मण कोणाचा तरी अतिथि होऊन मुनिजनापासून कंदमूल फळें मिळवून तरी प्राण धारण करीन.

नायक— (वर पाहून म्हणतो.) अरे! खरेंच हा भगवान्

---

१ झोंपाळा.

सहस्ररश्मि सूर्य आकाशाच्या मध्यभागीं आला! तेंच पहा.

शार्दूल विक्रीडित.

तापाच्या शमनार्थ चंदनरसा डोकें पहा घांशितो,
कर्णांचीं व्यजनें करूनि वदना वारा कसा घालितो,
सोंडेनें जळ शिंपुनी निज उरा ओलें करीं मागती,
उष्णाचें बहु दुःख सोशित पहा आहे गजांचा पती.

तर चल आपणही जाऊं.

(असें म्हणून निघून जातात.)

पहिला अंक समाप्त.

अंक २.

प्रारंभ.

पात्रें.

चेटीपहिली.	**मनोहारिका.**	**मलयवतीची** सखी.
चेटी दुसरी.	**चतुरिका.**	**मलयवतीची** सखी.
नायिका.		**मलयवती.**
नायक.		**जीमूतवाहन.**
विदूषक.		त्याचा खेळगडी.
मित्रावसु.		**विश्वावसूचा** पुत्र.

(तदनंतर एक चेटी येते.)

चेटी— राजकन्या **मलयवती** हिनें मला आज्ञा केली आहे कीं, अगे **मनोहारिके**, माझा भाऊ **मित्रावसु** ह्यास जाऊन फार वेळ झाला. तर लौकर जाऊन पहा बरें तो अजून आला कीं नाहीं. तर आज्ञेप्रमाणें करितें. (इकडे तिकडे फिरते आणि पडद्याकडे पाहून म्ह०) हीं कोणबरें इकडे येत आहे ? अरे ही **चतुरिका** !

(इतक्यांत दुसरी चेटी येते.)

पहिलीचेटी— (जवळ जाऊन) अगे **चतुरिके**, कां तूं इतक्या घाईघाईनें चाललीस ?

दुसरीचेटी— राजकन्या **मलयवती** हिनें मला आज्ञा केली आहे कीं, अगे **चतुरिके**, फुलें वेंचतां वेंचतां मी फार दमलें आहें. आणि ह्या शरत् कालच्या उन्हानें तर माझ्या शरीराची फारच आग झाली आहे, ह्यासाठीं तूं जा आणि बाल कदलींनीं परिवेष्टित जें चंदनलतागृह त्यांत

चंद्रकांत शिळेवर मला निजायास जागा सिद्ध करून ये. तर तिच्या आज्ञेप्रमाणें मी केलें. आतां जाऊन राजकन्येला कळवितें.

पहिलीचेटी— जर असें आहे तर लवकर जाऊन तिला कळीव. म्हणजे ती तिकडे गेल्यानें तिचा संताप दूर होईल.

दुसरीचेटी— (मनांत विचार करून म्ह०) असला संताप तेथें गेल्यानें शांत होत असतो काय ? तें विचित्र रमणीय चंदनलतागृह पाहून अधिकच संताप होईल, असें मला वाटतें. (उघड पणें म्ह०) बरें तर तूं जा. मीही शिलातल सिद्ध केलें म्हणून राजकन्येस जाऊन कळवितें। (असें बोलून दोघी निघून जातात.)

(हा प्रवेशक झाला.)

(इतक्यांत उत्कंठित झालेली **मलयवती** आणि चेटी येतात.)

नायिका— (खेदाचा उच्छ्वास टाकून मनांत म्ह०) बा हृदया, त्वां त्या समयीं त्या प्रियजनापासून लज्जेनें मला मागें सारून आतां तूं आपण स्वतां त्याजकडे गेलेस ! वाहवा ! हा केवढारे तुझा आपलपोटेपणा ! असो. (उघड पणें चेटीस म्ह०) अगे **चतुरिके**, मला देवीचें देऊळ दाखीव.

चेटी— बाई, आपण चंदनलतागृहाकडे जावयास निघालां आहांना ?

नायिका— (लाजून) अगे, बरें त्वां स्मरण दिलें. मी अगदींच विसरलें होतें. तर चला आपण तिकडेसच जाऊं.

चेटी— राजकन्यके, इकडून अशी ये. मी पुढें चालतें. तूं माझ्या मागून चाल.

(**चतुरिका** त्या चंदनलतागृहाकडे जाते, आणि **मलयवती** दुसरीकडे जाऊं लागते.)

चेटी— (पाठीमागें पाहून, मनांत घाबरून म्ह०) काय हो हिचा बेशुद्धपणा हा! ही देहभानावर नाहीं! इकडे यावयाचें सोडून देवीच्याच देवळाकडे चालली! (उघडपणें म्ह०) बाईसाहेब चंदनलतागृह हिकडे आहे. हिकडे या. तिकडे कुठें चाललां?

नायिका— (खिन्न होऊन किंचित् हांसून माघारी फिरते. आणि चंदनलतागृहाकडे जाते.)

चेटी— हें चंदनलतागृह. ह्यांत प्रवेश करून चंद्रकांत शिलातलावर बसावें.

(दोघी आंत जाऊन शिलातलावर बसतात.)

नायिका— (उश्वास सोडून, कामातुर झाल्यासारखी होऊन मनांत म्ह०) हे भगवंता कुसुमायुध मदना, ज्यानें आपल्या रूपशोभेकरून तुला जिंकिलें, त्याला त्वां कांहींच केलें नाहीं; आणि मी कांहीं अपराध केला नसतां ही अबला असें समजून मजवर शरप्रहार करितोस. ह्याची तुला लाज वाटत नाहीं काय? (उघडपणें आपल्या शरीराकडे पाहून कामातुर झाल्यासारखी होऊन चेटीस म्ह०) अगे, येथें पालवीच्या दाटी मुळें, सूर्याचे किरण देखील खालीं पडत नाहींत असें हें थंड गार चंदन लतागृह असतां अजून हें माझें संताप दुःख दूर करीत नाहीं याचें कारण काय?

चेटी— (किंचित् हास्य करून) ह्याचें कारण मी समजलें. पण आपणास विश्वास नसल्यामुळें आपण तें कबूल करीत नाहीं त्यास काय करावें?

नायि०— (मनांत म्ह०) काय ! माझ्या मनांतलें हिनें जाणलें वाटतें. तथापि हिला पुसावें. (उघडपणें म्ह०) सखे, असें काय बोलतेस ? कारण सांग काय तें.

चेटी— सांगूं का ? हा तुमचा ऱ्हदयस्थित वर.

नायि०— (हर्ष पावून गडबडीनें उठून दोन तीन पावलें पुढें जाऊन म्ह०) कुठें कुठें आहे तो !

चेटी (उठून किंचित् हांसून म्ह०) बाईसाहेब, कोण ?

नायि० (लाजून खालीं पाहूं लागते.)

चेटी— अगे बाई, मी असें बोलत होतें कीं हा तुमचा ऱ्हदयस्थित जो वर तोच देवीनें स्वप्नांत दिला असें आपण ह्मणालां, त्याचक्षणीं कुसुमबाण सोडणारा साक्षात् कामदेवच काय असा जो आपल्या दृष्टीस पडला, तोच ह्या संतापाचें कारण; ह्या मुळेंच हें चंदनलतागृह स्वभावानें शीतळ असतांही आपलें संताप दुःख दूर करीत नाहीं.

नायि० (**चतुरिकेच्या** कपाळास हात लावून म्ह०) सखे, तूं **चतुरिका** खरी. तुजपुढें म्यां काय चोरून ठेवावें ? आतां सर्व सांगतें.

चेटी— बाईसाहेब, हें आतां सर्व सांगितल्या प्रमाणेंच आहे ? फार बोलून काय फळ ? आपण घाबरूंनये व संताप करूंनये. जर मी खरी **चतुरिका** आहें तर, आपणास हेंही सांगतें कीं तो आपणास सोडून मुहूर्तभरही दुसरे ठायीं रममाण होणार नाहीं, हें खचीत आहे.

नायिका— (डोळ्यांस पाणी आणून म्ह०) अगे **चतुरिके** पण इतकें शुभ दैव आमचें कोठें आहे.

चेटी— बाई, असें ह्मणूं नका. अहो **मधुमथन** जो **हरी** तो वक्षःस्थलींच्या लक्ष्मीचा त्याग करून कधीं तरी सुख पावेल ?

नायिका— अगे, स्वप्नांत ही त्या प्रिया वांचून दुसरें कांहीं मला दिसत नाहीं. ह्यामुळें हा संताप मला अधिकच दुःख देतो, कीं त्या महानुभावाशीं मी एक शब्द देखील, कीं गे बोललें नाहीं. ह्यावरून तो मला मूर्ख असें समजेल. (असें बोलून रडूं लागते.)

चेटी— (डोळ्यांस पाणी आणून) बाई रडूं नका.

नायिका—(नेत्रांत अश्रु आणून) अगे म्यां कसें रडूंनये ?

चेटी— (मनांत ह्म०) हिच्या ऱ्हदयाला तर. फारच संताप झाला आहे असें दिसतें. आतां येथें काय उपाय करावा; असो, तोच चंदन पल्लवाचा रस हिच्या ऱ्हदयास लावावा. ह्मणजे कांहीं तरी हिचा ताप कमी होईल. (चंदनाचा पाला घेऊन त्याचा रस काढून तिच्या उरास लावते.) अहो, मी ह्मणतेंना, आपण रडूंनये ह्मणून ? हा आपल्या उरावरील चंदन रस नेत्रांतून वारंवार दुःखाचे अश्रुबिंदु पडतात ह्यामुळें उष्ण होऊन आपलें संताप दुःख दूर होत नाहीं. (मग केळीचीं पानें आणून त्यानीं वारा घालते.)

नायिका— (हातांनीं तिचें निवारण करिते.) सखे, नको गे वारा घालूं. हा केळीच्या पानाचा वारा मला फारच उष्ण लागतो.

चेटी— बाई साहेब, ह्या वाऱ्याकडे काय दोष आहे बरें ?

गीति.

कोमलचंदनपल्लवरससंसर्गें सुशीत होऊन
निःश्वासांनींच तुझ्या कदलीदलवात होतसे ऊन.

नायिका— (डोळ्यांत अश्रु आणून) सखे, आहे काय गे ह्या संतापाच्या उपशमाचा कांहीं उपाय ?

श्वासोच्छ्वासांनीं. २ केळीच्या पानाचा वारा. ३ उष्ण.

चेटी— राजपुत्रि, आहे. तोच इकडे येत आहे.

(इतक्यांत नायक आणि विदूषक येतात.)

नायक— (मदनास उद्देशून आपणाशीं बोलतो)

शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

कृष्णश्वेत अशा, तपोवनतरू जी पाहतां दृष्टिनें,
वाटे तद्विटपांवरी पसरलीं आहेत कृष्णाजिनें,
तीनें देखियलें-मला तइंच मी झालों हतप्राय रे,
आतां हाणिसि बाण कां मज वृथा, तूं शंबरीच्या अरे,

विदूषक— मित्रा, तुझें धैर्य गेलें कुठें!

नायक— मित्रा, माझें धैर्य आहेच. कसें ह्मणशील तर.

शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

नेल्या कां न निशा शशांक धवला? पद्मा न कां हुंगिलें?
झालों चंचल मालती सुरभितें किंवा प्रदोषानिलें?
भृंगांची कमलाकरीं परिसली वाणी न का कोमला?
हेतूनें कवण्या अधीर ह्मणशी तें सांग मित्रा मला?
अथवा हें तूं बरोबर बोललास. कांतर.

गीति.

सुमशर अनंग मुक्त स्त्रीन्हदया मज असह्य जरि घडती.
तरि धीर मी असें मग कसें वदावें सख्या तुझ्या पुढती?

काळ्या पांढऱ्या रंगाच्या दृष्टीनें. २ वृक्षांच्या शाखांवर. ३ मृग चर्में. ४ मृतप्राय. ५ शंबरशत्रो मदना. ६ तळ्यांत.

विदू० — (मनांत ह्मणतो) असा अधीरपणा पत्करून ह्यानें आपल्या ह्रदयांतील उद्वेग प्रगट केला. तर आतां ह्याचें चित्त दुसरेकडे कसें लावावें (उघडपणें) अरे मित्रा, आज तूं मातापित्यांची सेवा करून येथें लवकर कशा करितां आलास बरें ?

नायक— मित्रा, तूं प्रश्न केला तो बरोबर आहे. व मनांतली गोष्ट तरी तुजवांचून दुसऱ्या कोणाला सांगावी ? आज मी स्वप्नांत ती प्रिया (बोटानें दाखवून) ह्याच चंदनलतागृहांत चंद्रकांतशिलातलावर बसून प्रीतीच्या कोपानें माझी निंदा करीत रडत बसली आहे असें पाहिलें. यास्तव मी असें इच्छितों, कीं स्वप्नांत जेथें प्रियेचा समागम झाला त्या ह्या स्थळीं आजचा सारा दिवस घालवावा. तर चल आपण ह्या लतागृहांत जाऊन बसूं.

विदू०— बरें आहे. ये येतर. (पुढें जातात.)

चेटी — (कानोसा घेऊन घाबऱ्या घाबऱ्या म्ह०) बाईसाहेब, कोणी आल्या सारखें वाटतें.

नायिका— (घाबरून आपणाकडे पाहत म्ह०) सखे, ही माझी अशी अवस्था पाहून कोणी माझ्या मनांतली गोष्ट ताडील. ह्यासाठीं ऊठ लवकर. आपण त्या तांबड्या अशोक वृक्षाच्या आड उभें राहून कोण येतो तो पाहूं.

(दोघी तसें करितात.)

विदू०— मित्रा, हेंच चंदनलतागृह. तर ह्यांत आपण प्रवेश करूं. (आंत प्रवेश करितात.)

नायक— (पाहून म्हणतो.)

गीति.

चंदनलतागृह मला चंद्रमणिशिलासमेतहिंसुखदन
चंद्रमुखीवांचुनिहें, ज्योत्स्नेवांचुनिजसेंनिशावदन ॥

चेटी— (पाहून हर्षानें म्ह०) राजपुत्रि, तूं मोठी दैवाची ! जो तुझ्या व्हृदयाचा आवडता जन, तोच हा आला.

नायिका— (हर्ष पावून, आणि कांहीं भय पावून म्ह० सखे, झाला पाहून माझ्यानें इतक्याजवळ येथें उभें रा हवत नाहीं. कदाचित् हा मला पाहील. तर येथून आपण दुसरी कडे जाऊं. (भीत भीत दोन पावलें टाकिते.) अगे माझी डावी मांडी कांपते.

चेटी— (हांसून म्ह०)अगे भित्रे, तूं इथे असलीस तरी तुला कोण पाहतो ? तूं विसरलीस काय ? तुझ्या पुढल्या बाजूस हा तांबडा अशोक वृक्ष आहे हें ? तर आपण एथेंच बसून राहूं.

(तसें करतात.)

विदू०— (पाहून) मित्रा, चांकांत शिला ती हीच.

नायक— (डोळ्यांस पाणी आणून उसासा टाकतो.)

चेटी— बाई, संभाषणही ऐकूं येत आहे. तर आपण एकाग्र चित्तानें तें ऐकूं.

(दोघी कान देऊन ऐकतात.)

विदू०- (हातानें त्याला ओढतो.) अरे मित्रा, मी काय ह्मणतों ? अरे तीच ही चंद्रकांत शिला.

नायक— मित्रा, त्वां चांगलें जाणलें. (हातानें दाखवून)

श्लोक

हरिणी वृत्त.

शशिमणिशिला तीही मित्रा बसून हिच्यावरी

---

१ चांदण्या वाचून. २ प्रदोष. ३ चंद्रकांत शिला.

मुख धवल[1] निश्वासी[2] डाव्या करा वरती धरी.
उशिर मजला झाला तेणें रुसूनचि राहिली.
रुदन करितां रात्रीं स्वप्नीं प्रिया निज[3] पाहिली.

तर त्याच चंद्रकांतशिलेवर आपण बसूं.

(दोघे तेथें जाऊन बसतात.)

नायिका— (चिंतन करून ह्म०) सखे ही कोण असेल बरें?

चेटी— अगे बाई, ती आपणच असाल. कांतर आपण जसें आड उभें राहून त्याला पाहून आहों तसें त्यानेंही आडून कधीं आपणाला पाहिलें असेल असें मला वाटतें.

नायिका— खरें पण प्रीतीच्या कोपानें रागावलेल्या कोणत्या प्रिय करणीला मनांत आणून तो सांप्रत बोलत आहे?

चेटी— बाई साहेब, अशी भलती शंका कां घेतां ? थांबा, आपण ऐकूं पुढें ते काय बोलतात तें.

विदू०— (मनांत ह्म०) तिच्या गोष्टींनीं ह्याचें चित्त रमतें. असो. आतां ह्याजकडून तिजविषयींच कांहीं गोष्टी बोलवितों. (उघड पणें) बरें मित्रा, ती रडतां पाहून तिच्याशीं तूं काय बोललास ?

नायक— मी इतकेंच बोललों तिला.

गीति

भिजतें तेणें, तुझिया नेत्रा पासूनि बाष्प जें स्रवतें,
वाटे, चंद्रशिला तल, तव मुखचंद्रोदयेंचि हें द्रवतें.

नायिका— (रागावून,) चतुरिके, ह्याहून दुसरें आणखी ऐकावयाचें आहे काय ? (डोळ्यांस पाणी आणून) तर चल आपण येथून जाऊं.

चेटी— (तिचा हात धरून,) बाई, असें ह्मणूंनका. अहो, ज्यानें तुह्माला पाहिलें तो दुसरें काय बरें बोलेल ? तर आरंभलेली गोष्ट संपूंद्या.

---

१ पांडुरवर्ण. २ उस्वास टाकणारें. ३ माझी.

नायक— मित्रा, ती तर येथें नाहीं; परंतु ह्या शिलेवर तिचें चित्र काढून तिजकडे पाहून चित्तास करमणूक करावी असें मला वाटतें. ह्यासाठीं त्या गिरितटापासून मनःशिळेचा खडा लौकर घेऊन ये.

विदू०— जशी तुझी आज्ञा. (जाऊन घेऊन येतो) हे मित्रा, त्वां एकारंगाचा खडा आणूं सांगितला, आणि मी तर ह्या पर्वतावर सहज मिळालेले पांचही रंगांचे खडे आणिले आहेत.' हे घे. आणि चित्र लिही. (असें म्हणून रंगांचे खडे नायकाजवळ ठेवितो.)

नायक— शाबास मित्रा, फार चांगलें केलें. (खडे घेऊन शिळेवर तिचें चित्र लिहितांना सर्वांगावर कांटा उठल्या सारखें करून म्ह०) मित्रा पहा पहा ?

गीति.

बिंबप्रभाधरतशी, नयनोत्सवदायका, प्रथमबघतां
रेखाप्रियामुखाची विधुच्यापरिरमवितेबहुतचित्ता.

(असें म्हणून पुढें लिहूं लागतो.)

विदू०— (कौतुकानें निरखून पाहून म्ह०) मित्रा, ती जवळ नसतां असें हुबेहूब तिचें चित्र काढिलें त्वां ! हें मोठेंच आश्चर्य !

नायक— (किंचित् हास्य करून,) ह्यांत आश्चर्य कशाचें ?

गीति

आहेप्रियासमीपचि, वासतिचायामदीयव्हृदयांत,
पाहुनिपाहुनितीतें,लिहितों आश्चर्यकायवद्यांत १

नायिका— (डोळ्यांस पाणी आणून) **चतुरिके**, झालें, गोष्टसंपली. चल आतां **मित्रावसू** कडे जाऊं.

---

१ (चंद्रपक्षीं) बिंबधारण करणारी; (स्त्रीपक्षीं) तोंडल्याचें तेज धारण करणारा आहे अधरोष्ठ जीचा. २ . चंद्रपक्षीं (कळा;) स्त्रीपक्षीं रेषा, चित्र.

चेटी— (खिन्न होऊन मनांत म्ह०) हें काय ? जिवावर उदार झाल्या सारखें हिचें बोलणें दिसतें. (उघड पणें म्ह०) बाईसाहेब, थांबा अमळ.' त्यांजकडे **मनोहारिका** मघांच गेली आहे. कदाचित् **मित्रावसु** इकडे येत असेल.

(इतक्यांत **मित्रावसु** येतो.)

मित्रावसु— मला तातानें आज्ञा केली आहे कीं वत्सा **मित्रावसो**, कुमार **जीमूतवाहन** येथें जवळ आहे, त्याची आम्हीं परीक्षा केली; तो तुझ्या भगिनीला वर योग्य आहे; ह्या साठीं कन्या **मलयवती** त्याला द्यावी म्हणोन, परंतु भगिनीच्या स्नेहामुळें माझ्या मनांत दुसरेंच कांहीं येतें. कांकीं,

शार्दूलविक्रीडीत.

जोविद्याधरवंशभूषण, कवि, ज्ञात्यांसजोसंमत,
रूपेंमन्मथसा, पराक्रमपटू, विद्वान्, युवा, मोद्यत,
सत्वांचें हितव्हावया त्यजिलजो स्वप्राणकिंवामही,
देतांत्यास बहीण होय मजला संतोषही खेदही.

असो. मी ऐकिलें आहे कीं **जीमूतवाहन** ह्याच ठिकाणीं गौर्याश्रमाच्या चंदनलतागृहांत आला आहे. ह्यासाठीं चंदनलतागृहांतच जावें म्हणजे त्याची भेट होईल.

(असें म्हणून चंदनलतागृहांत जातो.)

विदूषक— (गडबडीनें अवलोकन करून म्ह०) मित्रा मित्रा, हें चित्र केळीच्या पानानें झांक. युवराज **मित्रावसु** इकडे येत आहे. तो कदाचित् हें पाहील.

नायक— (केळीच्या पानानें चित्र झांकतो.)

(**मित्रावसु** जवळ जातो)

मित्राव०— अहो कुमार, मी **मित्रावसु** प्रणाम करितों.

नायक— (त्याजकडे पाहून) कोण मित्रावसु, मित्रावसो, तुझें स्वागत असो. येथें बसावें.

चेटी— बाई; आपले बंधू आले.

नायिका— अगे, फार चांगलें झालें. , वाहवा.

नायक— मित्रावसो, सिद्धराज विश्वावसु कुशल आहेत कीं ?

मित्राव०— तात खुशाल आहे. त्याच्याच आज्ञेनें मी तुम्हांकडे आलों आहें.

नायक— त्यांनीं काय आज्ञा केली आहे ?

नायिका— (मनांत) ऐकतें आतां, तातानें काय सांगून पाठविलें आहे तें.

मित्रावसु— त्यांनीं असें सांगितलें आहे कीं, सिद्धराज कुळाची केवळ जीवप्राण, अशी माझी मलयवती नामक कन्या, ती मी तुम्हांस दिली. , हिचा आपण अंगीकार करावा !

चेटी— (हर्षपावून व हांसून म्ह०) बाई आतां कां आपण रागावत नाहीं.

नायिका— (किंचित् हांसून आणि लज्जेनें खालीं तोंड करून म्ह०) सखे, रागें भरूंनको.» त्याचें दुसऱ्याप्रियस्त्री वर चित्त गुंतलेलें नुकतेंच आपल्या दृष्टीस पडलें. तें तूं इतक्यांत विसरलीस काय ?

नायक— (एकीकडे तोंड करून हांसून ह्म०) हें मोठेंच संकट प्राप्त झालें !

विदू०— मित्रा, मी समजलों. तिला सोडून दुसरे ठिकाणीं तुझें चित्त रमणार नाहीं तें. तर आतां जसें तसें कांहीं तरी बोलून ह्याला येथून घालीव ह्मणजे झालें.

नायिका— (रोषानें मनांत ह्म०) मेल्या, हें तुझें कपट कोण जाणत नाहीं ?

नायक— मित्रावसो, तुम्हांशीं असा श्लाघ्य संबंध कोणाला आवडणार नाहीं ? परंतु एकीकडचें चित्त काढून

दुसरीकडे लावण्यास मी समर्थ नाहीं. ह्या साठीं तूं म्हण-
णोस ही गोष्ट माझ्यानें मान्य करवत नाहीं.

नायिका— (ऐकून मूर्च्छा आल्यासारखें करते.)

चेटी— बाई, सावध व्हा, सावध व्हा, धीर धर.

विदू०— हे युवराज **मित्रावसो**, हा केवळ पराधीन आ-
हे. ह्याची प्रार्थना करून काय फळ ? ह्याच्या पित्या-
कडे जाऊन त्याची प्रार्थना करावी.

मित्राव०— (मनांत म्ह०) हा खरें बोलतो. हा पित्याचें
वचन मोडणार नाहीं. ह्याचा पिताही येथें जवळच
गौर्याश्रमांत राहत आहे. तर त्याकडे जाऊन **मलयव-
ती** त्यांच्या स्वाधीन करावी.

नायिका— (सावध होते)

मित्राव०— (उघडपणें म्ह०) आम्हीं आपलें मनोगत तु-
म्हांस सांगितलें असतां तुम्हीं आम्हांस झिडकारिलें. अ-
सो, ह्यावरून तुम्ही मोठे जाणते आहां असें दिसतें.

नायिका— (रागानें हांसून म्ह०) हा **मित्रावसु** प्रत्यक्ष
झिडकारिला असतां कशाला फिरून बोलावयास जातो ?
(**मित्रावसु** निघून जातो.)

नायिका— (डोळ्यांस पाणी आणून आपणाकडे पाहून
म्ह०) ज्याला अपमानाचा डाग लागला, असें हें दुःख
भोगणारें शरीर ठेवून काय फळ ? तर येथेंच ह्या अशोक
वृक्षाला खालीं आलेल्या अतिमुक्त नामक वेलीनें गळफा-
स लावून घेऊन जीव द्यावा हें बरें. पण अगोदर असें
केलें पाहिजे. (उघडपणें विस्मय केल्या सारखें करून
म्ह०) अगे **चतुरिके**, पहा पहा बरें **मित्रावसु** दूर गेला
कीं कायतें. तो गेला असला तर मीही येथून जाईन.

चेटी— बरें आहे. (असें ह्मणून कांहीं पुढें जाऊन मनांत म्ह०)
हिचा बेत कांहीं वेगळ्या प्रकारचा दिसतो. ह्या साठीं पुढें
जातां नये. येथेंच एकीकडे उभें राहून पहावें बरें ही काय
करते तें. (असें ह्मणून आड उभी राहून पाहते.)

नायिका— (चोहोंकडे पाहून हातांत वेलीचा फांस घेउ डोळ्यांस पाणी आणून म्ह०)हे भगवती गौरी ह्या जन्म तर त्वां मजवर प्रसाद केला नाहीं. पण पुढें जन्मांत तरी मी अशी दुःख भोगणारी न होईन असें कर. (अ म्हणून गळ्याभोंवता फांस गुंडाळते.)

चेटी— (पाहून घाबरते.) अहो धांवाधांवा. रक्षण कर रक्षण करा, पहा ही राजकन्या गळ्याला फांस लाव ज्ञीव देत आहे.

नायक— (गडबडीनें पुढें येऊन) कोठें आहे कोठें आहे ती

चेटी— पहा पहा ती अशोक वृक्षाला—

नायक— (हर्षपावून) अहो हीच माझ्या मनोरथाची जा गा ! (जवळ जाऊन तिचा हात धरून वेलीचा फांस ओ ढून घेतो.)

साक्या.

नकोनको, हें साहस ऐसें काय मांडिलें, वेडे
लता पाश सोडुनि करपल्लव करगे हा एकिकडे.
कुसुमहि तोडावया लतेचें ज्याहिस्तें न शकावें,
कंठबंधना काय लतेला त्याहस्तें हिसकावें.

नायिका— (पाहून भयभीत होते) अगे, हा कोण आला (पुरतें निरखून पाहून रागानें हात हिसकावते) अरे सोडसोड माझा हात. माझें निवारण करण्यास तूं कोण आलास ? मरण्याविषयीं देखील तुझें आर्जव केलें पाहि- जे काय ?

नायक— मी हात सोडणार नाहीं.

गीति.

हारास योग्य जो त्या कंठीं ज्यानें समर्पिला फांस,

तो अपराधी कर हा धरिला, सोडीन काय मी त्यास.

विदू०— (चेटीच्या जवळ जाऊन म्ह०) कायगे, ही मुलगी जीव देते, ह्याचें कारण काय ?

चेटी— बाबा, तुझा जो हा प्रिय मित्र तोच कारण ?

नायक— काय हिच्या मरणाच्या निश्चयास मीच कारण ? मीतर हें कांहींच जाणत नाहीं.

विदू०— बरें कसें तें सांग.

चेटी— सांगतें एक. ह्या तुझ्या प्रिय मित्रानें आपली जी कोणी ऱ्हदयवल्लभा मघां शिलातलावर लिहिली, तिचा अभिमान धरून, **मित्रावसूनें** ही माझी प्रिय सखी त्याला दिली असतां, ही स्वीकारली नाहीं. त्या अपमान दुःखामुळें हिनें जीव देण्याचा निश्चय केला.

नायक— (हर्षपावून मनांत म्ह०) काय हीच का ती **विश्वावसूंची** कन्या **मलयवती** ? योग्य योग्य ! ठीकच आहे. रत्नाकरा[1]वांचून चंद्रकलेची उत्पत्ति कशी होईल ? काय आज हाताचें रत्न गमावत होतें ?

विदू०— अगे असें आहे तर माझ्या मित्राकडे कांहींच अपराध नाहीं. ही तुझी प्रियसखीच येथें लिहिली आहे. तुला खोटें वाटत असेल तर तूं स्वतां जाऊन पहा, त्या शिलातलावर कोण लिहिली आहे ती.

नायिका— (हर्षित व लज्जित होऊन नायकाकडे पाहत होत्साती आपला हात ओढिते.)

नायक— (किंचित् हास्य करून) मी शिलातलावर लिहिलेली माझी ऱ्हदयवल्लभा तूं पाहीस तोंपर्यंत मी तुझा हात सोडणार नाहीं.

(सर्व चंदन लतागृहांत प्रवेश करतात.)

नायिका— (शिलातलाकडे पाहून एकीकडे वळून हांसत

---

१ समुद्र

हांसत चेटीस म्ह०) कायगे **चतुरिके** येथें माझ्या सारखेंच चित्र दिसतें, नाहीं बरें ?

चेटी— (चित्राकडे आणि नायिकेकडे वारंवार निरखून पाहून.) बाईसाहेब, माझ्या सारखें असें कां म्हणतां माझेंच म्हणाना ? आपलें आणि चित्राचें इतकें सादृश्य आहे कीं ह्या चंद्रकांतशिलातलावर तुमचें प्रतिबिंब पडलें आहे किंवा चित्र लिहिलें आहे हा मला कांहींच निश्चय होत नाहीं.

नायिका— (हांसून) माझें चित्र काढलेलें मला दाखवून ह्यानें मला फजित केलें.

विदू०— हे प्रिय मित्रा, झालें काम ! हिच्याशीं तुझा गंधर्वविवाह झाला. आतां सोड तिचा हात, ती पहा तिकडून कोणी दासी इकडे येत आहे.

नायक— (किंचित् हास्य करून नायिकेला सोडतो.)

(इतक्यांत दुसरीचेटी येते.)

चेटी— (हर्ष पावून) बाईसाहेब, आपण मोठ्या दैवाच्या ! पूज्य व पुरुषश्रेष्ठ जो **जीमूतवाहन** त्याच्या पित्यानें सून करण्यासाठीं आपला स्वीकार केला.

विदू०— (नाचतो) वाहवा ! माझ्या प्रियमित्राचे मनोरथ पूर्ण झाले. नाहींनाहीं. त्याचे नाहींत. गे **मलयवती** तुझे मनोरथ पूर्ण झाले. अथवा तुम्हा दोघांचेही नाहींत. (आपल्या उराला हातलावून) तर मज एकट्या ब्राह्मणाचे मनोरथ पूर्ण झाले. आतां मला लाडू आणि मोदक चंगळ.

चेटी— युवराज **मित्रावसु** ह्यानें मला आज्ञा केली आहे कीं, आजच **मलयवतीच्या** विवाहाचा मंगल समारंभ होणार आहे ह्यासाठीं लवकर जाऊन तिला घेऊन ये. तर बाई साहेब, चलावें तिकडे जाऊं.

विदू०— अगे रांडलेंकी, तूं तिला घेऊन चाललीस. आतां माझ्या प्रियमित्रानें येथेंच हाका मारीत बसावें काय ?

चेटी— (हास्य करून) अरे भटुरग्या, अशी उतावळी करूनको. तुमच्या न्हाण्याचेंही साहित्य तुम्हांकडे आलें म्हणा.

नायिका— (प्रीतीनें आणि लज्जेनें नायकाकडे पहात पहात सपरिवार निघून जाते.) (इतक्यांत पडद्यापलीकडे स्तुतिपाठक बोलतात.)

ओंव्या.

अबीरबुकाउधळिती, तेणेंपिवळेरंगदिसती,
सुवर्णपर्वताचीशोभाधरिती, मलयपर्वतीं १
मुठीभरभरोनिसिंदूरधूळी, फेंकूनिदेतीअंतराळीं,
तेणेंसंध्यारागदिग्मंडळी, सुरंजितदिसतसे २
गायनकरितीसिद्धांगना, नूपुरेंवाजतीखणखणा,
त्यांच्याअनुलक्षेंकरूनिनाना स्वरकाढितीआपण ३
ऐशियासिद्धांचामेळा, मंडपामाजीमांडूनिखेळा,
सुचवीमंगळस्नानवेळा, तवअभ्युदयाकारणें ४

विदू०— (ऐकून) काय सुदैव हें ! खरेंच न्हाण्याचें साहित्य आलें.

नायक— मित्रा, असें जर आहे तर आपण येथें कशाला बसावें ? चल आपण पित्याच्या पायांस नमस्कार करून स्नानभूमीकडेसच जाऊं.

गीति.

अनुरागरूपकुलवयतुल्य प्रेमाहिएकमेकांचा
लोकीं समागमघडे, विरळा ऐशा सुपुण्यवंतांचा.

(सर्व निघून जातात.)

दुसरा अंक समाप्त.

अंक ३

पात्रें.

विट. . . . . **शेखरक** नांवाचा दास.
चेट. . . . . त्याचा सोबती.
विदूषक. . . . . नायकाचा मित्र.
चेटी. . . . . नवमालिका, विटाचीस्त्री.
नायक. . . . . **जीमूतवाहन.**
नायिका. . . . . **मलयवती.**
मित्रावसु. . . . . **मलयवतीचा** भाऊ.

प्रारंभ.

(तदनंतर विचित्र आणि उज्वलवेष करून व खांद्यावर दारूचें भांडें घेऊन उन्मत्त झालेला **विट** आणि **चेट** येतात.

विट— (हर्षानें म्हणतो.)

गीति.

जो पी नित्यसुरेला, भेटवितो नित्यजो प्रियजनाला,
देव असे हे दोघे दिसती **बलदेव**[३] **कामदेव**[४] मला १
(अमलानें गुंगल्या सारखा होऊन म्ह०)
मज **शेखरकाचें** जीवित सफल झालें. कां कीं,

गीति.

वक्षःस्थानीं दयिता, नीलोत्पलवासिता मुखींमदिरा,
त्याच्यानित्यफुलांचा माथ्यावर लाविलाअसेचतुरा २

---

३ बळराम. ४ मदन. बळराम मद्यपितो आणि मदन स्त्रीपुरुषांची भेट करवितो.

(अडखळत अडखळत हांसून म्ह०)

नवमालिका. मला हांसेल. अरे कोण आहे रे माझ्यामागें?

चेट— धनी साहेब. अजून **नवमालिका** आलीच नाहीं. मग ती हंसेल कोठून ?

विट— (क्रोधानें) काय **मलयवती**च्या लग्नाचा मंगल समारंभ तर काल संध्याकाळींच झाला. मग कशा साठीं ती फटफटीत उजाडलें तरी अजून आली नाहीं ? (हर्षपावून आपणाशीं) अथवा आज त्या विवाह समारंभामध्यें सर्व सिद्ध विद्याधर लोक आपापल्या बायका बरोबर घेऊन कुसुमाकर बागेंत पानसुखाचा[1] अनुभव घेत असतील, असें वाटतें. तर मला पहावयासाठीं **नवमालिका** तेथें उभी राहिली असेल ह्यासाठीं आपणही तिकडेसच जावें. **नवमालिके**वांचून हा **शेखरक**[2] शोभत नाहीं. (अडखळत अडखळत पुढें जातो.)

चेट— धनीसाहेब; हीच कुसुमाकर बाग, हींत आपण प्रवेश करावा. (दोघे प्रवेश करतात.)

(इतक्यांत खांद्यावर दोनवस्त्रें घेऊन विदूषक येतो.)

विदू०— म्यां ऐकिलें आहे कीं, माझा प्रियमित्र कुसुमाकर बागेंत जाणार आहे. तर मीहि तिकडेसच जातों. (पुढें जाऊन पाहून म्ह०) हीच कुसुमाकर बाग. हींत जावें. (असें म्हणून बागेंत प्रवेश करतो आणि भ्रमरांनीं आंगावर बसून त्रासविल्या सारखें दाखवितो.) अरे, हे दुष्ट भुंगे वारंवार मला कां त्रास देतात ? (आपल्या आंगाचा वास घेऊन म्ह०) हां समजलों मी. **मलयवती**च्या बंधुजनांनीं मी जांवईबावाचा प्रिय मित्र म्हणून ब-

---

.१ सुरापान. २ शेखरक म्हणजे तुरा माळे वांचून शोभत नाहीं हें प्रसिद्ध आहे.

हुमानास्तव माझ्या आंगाला केशर कस्तूरी इत्यादिक सुगंधि द्रव्यें फांसलीं आहेत. आणि पागोट्यांत सुगंधि फुलांचा तुरा खोंविला आहे. त्या वासामुळें हे रांडलेक भुंगे माझ्या आंगाला लगटतात. हा त्यांचा अत्यादर मला अनर्थास कारण झाला! आतां येथें कोणता उपाय करावा? अथवा असें करावें. **मलयवती** पासून मला दोन वस्त्रें मिळालीं आहेत, त्यांतून एक 'बायकां सारखें पायघोळ नेसावें आणि एकाचा डोईवरून बुरखा घेऊन जावें मग पाहीन बरें, हे रांडलेक भुंगें मला काय करितात तें. (असें म्हणून एक वस्त्र नेसतो आणि एक डोकीवरून पांघरतो.)

विट— (त्याकडे पाहून हर्षानें म्ह०) अरे चेटा, (बोटानें दाखवून हांसून म्ह०) ही पहा **नवमालिका** आली. मला उशीर लागला, म्हणून मला पाहून रागानें बुरखा घेऊन दुसरीकडे चालली आहे. तर तिच्या गळ्याला मिठी घालून तिचें सांत्वन करितों. (असें म्हणून लवकर जवळ जाऊन विदूषकाच्या गळ्याला मिठी घालून तोंडाजवळ तोंड नेऊन आपल्या तोंडांतला विडा स्त्रीभ्रांतीनें त्याला द्यावयास लागतो.)

विदू०— (मद्याचा गंध आला असें दाखवून) दूर होरे, दूर हो, कोण आहेस तूं? (नाक दाबून धरतो आणि पाठ मोहरा. होऊन उभा राहतो.) त्या दुष्ट मधुपांच्या[1] हातून मी कसा तरी एकदांचा सुटलों होतों तों ह्या दुसऱ्या मधुपाच्या हातीं सांपडलों.

विट— काय! ही कोपानें तोंड मुरडते! मजकडे पाहत नाहीं! असो. पायांपडून तिला प्रसन्न करीन. (असें म्हणून त्रि-

---

१ मधुप हा शब्द भ्रमर आणि मद्यपी ह्या दोघांकडे लागतो.

दूषकाच्या पायांवर डोकें ठेवून म्हणतो.) प्रसन्न हो नवमालिके प्रसन्न हो.

(इतक्यांत चेटी **नवमालिका** येते.)

चेटी— राजकन्या **मलयवती** हिच्या आईनें मला आज्ञा केली आहे कीं, अगे **नवमालिके**, **कुसुमाकर** बागेंत जाऊन बागेची रक्षक जी **पल्लविका** तिला सांग कीं, **मलयवतीस** घेऊन जांवई बावा बागेंत येणार आहेत. ह्याजकरितां तमाल वृक्षांच्या राईंतील जागा झाडून संवरून स्वच्छ सुशोभित करून ठेव. तर आज्ञेप्रमाणें मी **पल्लविकेस** ताकीद दिली. आतां माझा प्राणप्रिय **शेखरक** ह्याचा शोध करितें. तो रात्रभर माझी वाट पाहून उत्कंठित झाला असेल. (पुढें जाऊन पाहून म्हणते.) अहो हाच **शेखरक**. हा तर कोणा परस्त्रियेला तिच्या पायां पडून प्रसन्न करीत आहे ! हें काय ?

विट— (विदूषकास **नवमालिका** समजून म्हणतो)

गीति

हरिहरविधियांलाही जोगवेंजाणिनानमायाला.
तोशेखरकतवपदा नमितो, नवमालिके, पद्मायाला
(असें म्हणून पायांवर मस्तक ठेवतो.)

विदू०— अरे रांडलेका मद्यप्या, येथें कोठची **नवमालिका** ? मी काय **नवमालिका** ?

चेटी— (हांसून) काय हा **शेखरक** मद्याच्या गुंगीमध्यें ही मीच आहे अशा भ्रांतीनें परक्या स्त्रीचें आर्जव करीत आहे. तर आतां लटकाच कोप आणून ह्या दोघांचीही फजीती करितें.

चेट— (**नवमालिकेस** पाहून **शेखरकास** हातानें टोंचून

म्ह०) धनीसाहेब, सोडा सोडा ही **नवमालिका** म्हणे, ती पहा **नवमालिका** रागानें डोळे वटारून पहात इकडे येत आहे.

चेटी— (जवळ जाऊन) अहो **शेखरक**, पायां पडून कोणांचें इतकें आर्जव चाललें आहे ? फार चांगलें करतां.

विदू०— (बुरखा वर सारून.) हा मी दुर्दैवी मातेचा पुत्र आहें.

विट— (विदूषकाला ओळखून क्रोधानें उठून) अरे काळ्या मर्कटा. तूंही मज **शेखरकाला** फसवितोस काय ? (त्याच्या तोंडावर चापट मारतो.) चेटा, मी **नवमालिकेला** प्रसन्न करींपर्यंत तूं ह्याला धरून ठेव.

चेट— आज्ञा महाराज. (तसें करतो.)

विट— (विदूषकास सोडून चेटीच्या पायांवर मस्तक ठेवितो.) कृपाकर. **नवमालिके** कृपाकर.

विदू०— (मनांत म्ह०) पळून जावयास ही संधि चांगली आहे. (पळून जावयास पाहतो.)

चेट— (विदूषकाचें जानवें धरून ओढतो. तों तें जानवें तुटतें.)

विट— कायरे हा काळा माकड पळून जातो काय ? कसा जातो पाहूं ? (असें म्हणून आंगवस्त्रानें त्याच्या गळ्यास वेढा घालून त्याला ओढतो.)

विदू०— अगे **नवमालिके**, कृपाकरून मला सोडीव.

चेटी— (हांसून) जर भुईला डोकें लावून माझ्या पायां पडशील तर मी तुला सोडवीन.

विदू०—(रागावून) अगे सटवे, मी ब्राह्मण, त्यांत राजाचा मित्र असून दासीच्या पोरीच्या पायां पडूं काय ?

चेटी— (त्याला बोटानें दटावून हांसून म्ह०) आतां पायां पडावयास लावतें पहा. **शेखरका**, ऊठ ऊठ, मी तुजवर प्रसन्न झालें. (त्याच्या गळ्याला विळखा घालून) हा

ब्राम्हण आपल्या जांवईबावाचा आवडता सोबती आहे. ह्याची तूं टवाळी केली, हें जर मित्रावसूला समजलें तर तो रागें भरेल ह्या साठीं ह्याचा आदरानें सन्मान केला पाहिजे.

विट— बरें, जशी तुझी आज्ञा. (असें म्हणून विदूषकाच्या गळ्यास मिठी घालून त्यास म्ह०) आर्या, तूं आमचा संबंधी झालास म्हणून मी तुझी मस्करी केली. (मस्तक भोंवंडीत म्ह०) का मी शेखरक मैद्यपालक खरचना !

विदू०— नाहीं नाहीं.

विट—(आंगवस्त्राची चुंबळ करून विदूषकास आसन देतो.) अहो मानकरी, आपण ह्या आसनावर बसावें.

विदू०— ह्याची गुंगी उतरली वाटतें. मांठेंच दैव (खालीं बसतो.).

विट— उतरली तर काय ? (हर्षानें) नवमालिके, तूंहीं ह्याच्या शेजारीं बैस. तुम्हा दोघांचा बरोबरच सन्मान करतों.

चेटी— (हांसून खालीं बसते) ही बसलें पहा.

विट— अरे चेटा, चांगल्या मद्यानें एक प्याला भरून आण.

चेट— (मद्याचा पेला भरलेला आणतो.)

विट— (डोक्यावरच्या तुऱ्याचीं फुलें घेऊन त्या पेल्यांत टाकून, गुडघ्यांवर टेंकून, तो पेला नवमालिके कडे करतो.) नवमालिके, तूं थोडेंसें चाखून हें आमच्या मानकऱ्याला दे.

चेटी— (हांसून) शेखरकाची आज्ञा होईल तसें. (तसें करिते.)

विट— (पेला विदूषका पुढें नेतो.) आर्या, हें उत्तम मद्य नवमालिकेच्या मुखस्पर्शानें फारच सुवासित आणि सरस झालें आहे. असें हें शेखरकाच्या हातानें को-

णासही मिळालें नाहीं. तें मी आज तुम्हाला देतें ह्याचें प्राशन करावें ह्यापेक्षां मोठा कोणता सन्मान म्य तुमचा करावा ?

विदू०— (वाईट तोंड करून) अरे शेखरका 'मी ब्राह्मण आहेना ?

विट— (रागावून) अरे जर तूं ब्राह्मण आहेस तर तुझें जानवेंरे कोठें आहे ?

विदू०— (कंठांत जानवें नाहीं असें पाहून म्ह०) अरे, तें चेटानें ओढलें तेव्हां तुटलें वाटतें.

चेटी— (हांसून) बरें जानवें राहूं दे. कांहीं वेदाक्षरें म्हण पाहूं.

विदू०— अगे मद्यगंधानें वेदाक्षरें कोंडलीं गेलीं तीं बाहेर पडत नाहींत अथवा तुझ्याशीं इतका विवाद कशाला पाहिजे ? हा ब्राह्मण तुझ्या पायां पडतो (असें म्हणून तिच्या पायां पडावयास जातो.)

चेटी— (हातानें त्याचें निवारण करून म्ह०) नका नका, महाराज असें करूंनका. (**शेखरकास** म्ह०) शेखरका, हा ब्राह्मण आहे खरा. (विदूषकाच्या पायां पडून) आर्या, आपण रागें भरूंनका. तूं संबंधी समजून मी मस्करी केली.

विट— मी ही ह्याला प्रसन्न करितों. (त्याच्या पायांवर डोकें ठेवून) आर्या, क्षमा करा क्षमा करा. म्यां मद्यानें बेशुद्ध होऊन आपला अपराध केला या बेशुद्धपणांत मी नवमालिकेची देखील अमर्यादा केली.

विदू०— मीं सर्व क्षमा केली. आतां तुम्ही जा कसे येथून. मीहि आपल्या प्रिय मित्राकडे जातों.

(इतकें झाल्यावर विट, चेट, चेटी जातात.)

विदू०— मज ब्राह्मणाचा हा अकाळ मृत्युच टळला. हें मो·

ठेंच भाग्य म्हणावें. असो, ह्या मूर्ख मद्यप्याच्या समागमानें मी दोषी झालों. ह्या साठीं ह्या विहिरी मध्यें स्नान करून मग आपल्या प्रिय मित्राकडे जावें. (असें म्हणून तसें करतो.)

(पडद्या कडे पाहून) हा माझा प्रिय मित्र, मूर्तिमंत स्वयंवर लक्ष्मीच काय अशा **मलयवतीस** हातीं धरून इकडेसच येत आहे. तर आपण लौकर जाऊन त्याच्या बरोबर असावें.

(इतक्यांत विवाहवेष करून **नायक** आणि **मलयवती** परिवारासहित येतात.)

नायक—(**मलयवती** कडे पाहून मनांत म्ह०)

साक्या.

होतां दृष्टादृष्ट अधोमुख होउनि खालीं बघते;
कांहिं निमित्तें बोलविली तरी मौन धरोनी बसते, १
शयनावरि जातांच मजकडे पाठकरुनियां निजते;
आलिंगिली बळें तरिकंपिततनु घामानें भिजते; २
शयनगृहापासून सखीजन निघतां बहु गडबडते;
त्यांच्या पाठोपाठ लागलिच जाया बाहिर पडते; ३
जरी प्रिया प्रतिकूलपणानें वागुनि फुंदुनि रडते;
तरी नवोढा[१] फारच माझ्या चित्ताला आवडते. ४

(**मलयवतीस** पाहून तिला म्हणतो.)

शार्दूलविक्रीडितवृत्त.

हूंहूंमात्र म्हणूनियां प्रतिवचीं जें मौन त्यां सेविलें,
तैसें जें तनुला दवानलसमीं चंद्रातपीं ताविलें,
रात्रंदीस बहूत काळहि तुझें जें ध्यान म्यां ध्याइलें,
त्याचें हें फळ सुंदरी मुख तुझें म्यां लोचनीं पाहिलें.

---

१ नव्यानें लग्न झालेली.

नायिका— (एकीकडे तोंड करून) सखि **चतुरिके** हा केवळ देखणा आहे इतकेंच नाहीं. तर गोड भाषण करण्याविषयींही चतुर आहे.

चेटी— (हांसून) खरेंच आहे. ते काय खोटें बोलतात म्हणून ह्यावर उत्तर द्यावें ?

नायक— **चतुरिके**, **कुसुमाकर** बागेची वाट कोणती ती दाखीव.

चेटी— इकडून असें यावें महाराजांनीं.

नायक— (पुढें जाऊन नायिकेस उद्देशून म्ह०) हे प्रिये, तूं हळूहळू सावकास ये. कारण कीं; तुला क्लेश होतात.

शार्दूल विक्रीडित वृत्त

होतो हा कुचभार फार कठिला कांहार, गे घालिशी ?
मांड्या या थकल्या नितंब धरितां, कांची हि कां बांधिशी ?
नाहीं ऊरु धरावया बळ पदीं, हीं नूपुरें दूषणें.
अंगें रम्य अशीं असूनि धरशी क्लेशार्थ कां भूषणें ?

चेटी— महाराज, हीच कुसुमाकर बाग. आपण आंत चलावें. (सर्व प्रवेश करितात.)

नायक— (आसमंतात् अवलोकन करून) काय हो ह्या बागेची शोभा रमणीय दिसते ही !

अभंग.

लतांच्यामंडपीं चंदनाचेकडे, थंडचोंहीकडे भूमीझाली. १
कारंज्याच्याधारा उडतीसमोर, नाचतातीमोर आनंदानें. २
पाण्याचेप्रवाह पाटानेंचालती, आळीभरिताती वृक्षांचींहे. ३
पुष्पांचेपराग वाहोनीयांनेती, रंगीतदीसती ओघतेणें. ४
आणखीं चमत्कार.

ओंव्या.

भृंगांनीं[1] गायन आरंभिलें ॥ तसे त्यांचे प्रतिशब्द[2] उठले ॥
त्या नादांनीं नादित[3] झाले ॥ लता मंडप ॥ १ ॥
पुष्पांतील सुगंध पराग[4] ॥ लागतां रंगलें जयांचें आंग ॥
गुलाल बुका सुरंग ॥ उधळिती जाणो ॥ २
सर्वे घेऊनि सहचरी[5] ॥ मधुपान करिती धणीवरी[6] ॥
जयांची आशा न पुरेतरी ॥ मधुपानाची ॥ ३ ॥
ऐसे आसमंतात उमाप[7] ॥ चित्तीं धरूनियां हुरुप[8] ॥
आनंद अनुभविती मधुपें[9] ॥ पानोत्सवाचा[10] ॥ ४ ॥

विदू०— (जवळ जाऊन) मित्रा तुझा जयजयकार असो. (मलयवतीस) मुली तुझें कल्याण असो.

नायक— (हांसून) मित्रा, फार उशीर लावलास यावयास.

विदू०— मित्रा, मी लौकरच आलों असतों, परंतु, विवाह मंगलोत्सवाकरितां सिद्ध, विद्याधर एकत्र मिळाले आहेत, त्यांचा पानक समारंभ पहावया करितां इकडे तिकडे फिरतां फिरतां इतका वेळ लागला. तो चमत्कार त्वां पहावया जोगा आहे.

नायक— खरें, तूं म्हणतोस तसेंच आहे. (आसमंतात पाहून) हे मित्रा, पहा हे.

ओंव्या.

आंगीं हरिचंदनाची उटी, सुरतरु[1] पुष्पांच्या माळाकंठीं.
धरितां रत्नाभरणें गोमटीं, तेवींच चित्रितवस्त्रें भासती १
ऐसे विद्याधर सिद्धजन, चंदन तरुतळीं बैसोन,
स्त्रीवृंदांचें[2] उच्छिष्ट मद्य घेऊन, प्राशन करिती आनंदें. २

१ भृंगांनीं. २ प्रतिध्वनि, ३ शब्दयुक्त. ४ रेणु. ५ स्त्रिया. ६ पोटभरेपर्यंत. ७ पहुन. ८ आवेश. ९ भ्रमर. १० मधुपान.

१ कल्पवृक्ष. २ स्त्रियांचें.

तर चल आपणही तमाल वृक्षांच्या राईकडे जाऊं. (सर्व पुढें जातात.)

विदू०— मित्रा, हीच तमाल वृक्षांची राई. आंत प्रवेश करावा. शरत्कालच्या उन्हानें ह्या मुलीचें तोंड सुकलेलें-सें दिसतें. ह्यासाठीं ह्या स्फटिक शिळेच्या चौकीवर क्षणभर बसावें.

नायक— मित्रा, तूं चांगलें पाहिलें. तसें झालें आहे खरें. पहा.

गीति.

जिंकी मुखप्रियेचें गालांच्या कांतिनेंचि चंद्राला,
ते गाल लाल होतां पाहे जिंकावयास पद्माला.

(**मलयवतीचा** हात धरून,) प्रिये, आपण ह्या स्फटिक शिलातलावर अंमळ बसूं.

(सर्वखालीं बसतात.)

नायक— (नायिकेची हनवटी वर उचलून तिला म्ह०) प्रिये, कुसुमाकर बागेची शोभा पहावयाच्या कौतुकानें आम्हीं तुला येथें आणून व्यर्थ श्रम दिला. नाहीं बरें ?

कामदा छंद.

कुटिल भोंवया[1] जेथशोभती, अधरें[2] पल्लवीं पाटल[3] द्युती,
मुख असें तुझें हेंच नंदन,[4] स्वर्गिचें दुजें रूक्षतें[5] वन.

चेटी— हांसून विदूषकास म्ह०) ऐकलें काय ? कसें वर्णन चाललें आहे तें ? आमची राजकन्या अशीच आहे.

विदू०— चतुरिके, तूं गर्व वाहूं नको. आम्हांमध्येंही देखणा

---

१ वाकड्या. २ ओंठावर. ३ तांबडारंग. ४ आनंद देणारें खरें. ५ स्वर्गीचें नंदन तें रूक्षवन.

माणसें कोणी आहेत. पण मत्सरा मुळें त्यांचें कोणी वर्णनच करीत नाहीं. इतकेंच.

चेटी— (किंचित् हांसून) आर्या, मी तुझें वर्णन करितें.

विदू०— (हर्षपावून) एकदांचा मी वांचून आलों. आ० तां तू मजवर कृपाकर. पुरे तुझें वर्णन. मला पुन्हा कपिल मर्कट म्हणणार. हेंचना ?

चेटी— असें नव्हे. आर्या, विवाहांतल्या जागरणानें तुझे डोळ्यांत झोंप भरल्यामुळें तुझे डोळे मिटत आहेत असें मी पाहतें. तर असाच डोळे मिटून बैस, तसेंच मी तुझें वर्णन करितें.

विदू०— बरें. कांहोईना. (डोळे मिटून बसतो)

चेटी— (मनांत) जोंपर्यंत हा डोळे मिटून बसला आहे तों-पर्यंत तमाल पत्रांचा काळ्या रसानें ह्याचें तोंड माखून काळें करावें. (असें म्हणून उठून तमालवृक्षाचा पाला हातावर चोळून त्याचा रस काढल्या सारखें करते.)

(नायक नायिका विदूषकाकडे पाहतात.)

नायक— मित्रा, तूं धन्य खरा. आम्हां सर्वांस टाकून तुझें-च वर्णन चाललें आहे.

चेटी— (तमाल पल्लवाच्या रसानें विदूषकाचें मुख काळें करिते.)

नायिका— विदूषकाकडे पाहून हांसून नायका कडे पाहते.)

नायक— (नायिकेस म्हणतो.) हे प्रिये,

गीति.

हास्यतुझें पुष्पासम दिसतें, हा अधर पल्लव समान.
मुग्धाक्षि, चक्षुमाझें बघतां तुज जाहलें सफल जाण.

विदू०— सटवे, हें काय केलें त्वां ?

चेटी— हें तुझें *वर्णन केलें.

विदू०— (हातानें तोंड पुसून, हात काळा पाहून क्रोधानें दांडकें उचलून) हा बटकीचे पोरी, (असें म्हणून तिला मारायास जातो. ती हांसून दूर सरते.) मी राजाश्रित आहें. आज मी तुझी कोणती दशा करूं? (नायकास उद्देशून) अहो तुमच्या समक्ष ह्या बटकीच्या पोरीनें माझी अशी थट्टा करावी काय? तर येथें बसून काय फळ? मी जातों दुसरी कडे.

(असें म्हणून उठून चालताहोतो.)

चेटी— आमचे यजमान खरोखरींच रागावले वाटते. आतां त्यांच्या मागें जाऊन त्यांला प्रसन्न करून परत आणतें. असें बोलून (जावयास उठते.)

नायिका-- अगे **चतुरिके,** ह्या वेळेस मला एकटी टाकून तूं चाललीस कोठें?

चेटी (नायका कडे बोट दाखवून हांसून म्ह०) अशीच एकटी चिरकाळ ऐस. (असें म्हणून निघून जाते.)

नायक— प्रिये, मला असें वाटतें.

हरिणी वृत्त.

दिनकर करस्पर्शीं[1]ज्याची द्युती[2] परिपाटला[3],
किरण गमती दंताचे ते सुकेसर याजला,
सखि मुख तुझें ऐसें पद्मा समानचि भासतें,
मधुकर[5] मधू याचे आतां पिईल न कायतें?

---

* हा शब्द दोन अर्थीं योजला आहे; वर्णन म्हणजे गुणकथन व वर्णन म्हणजे रंगिवणें.

१ सूर्य किरण. २ मुखाची. ३ कांती. ४ तांबडी. ५ भ्रमर.

नायिका— (हांसून मुख एकीकडे करते.)
नायक— (पुन्हा तेंच म्हणतो.)

(इतक्यांत चेटी येते.)

चेटी (अकस्मात जवळ जाऊन) हा युवराज **मित्रावसु** कांहीं कार्याच्या निमित्तानें महाराजास भेटावयास आला आहे.

नायक— प्रिये, तूं आपल्या मंदिरांत जा. मीही **मित्रावसू**ला भेटून हा पाठोपाठ आलोंच. (चेटीला घेऊन नायिका निघून जाते.)

(इतक्यांत **मित्रावसु** येतो.)

मित्रावसु— (मनांत म्ह०)

गीति.

शत्रु न वधितां, जाउनि कळवूं **जीमूतवाहनास** कसें,
निर्लज्ज पणें, कीं तव हरिलें त्यानें समस्तराज्य, असें ?

तथापि सांगितल्या वांचून राहतां नये. तर सांगून जावें हें बरें. (असें म्हणून जवळ जातो.)

नायक— **मित्रावसो**, यावें. खालीं बसावें.

(**मित्रावसु** खालीं बसतो.)

नायक— (पाहून) **मित्रावसो**, अगदीं तयारींत आहेस असा दिसतोस ?

मित्राव०— कशाची तयारी. त्या **मतंगहतकाला** ?

नायक— काय केलें त्या **मतंगहतकानें** ?

मित्राव०— आपला नाश करून घेण्या करितां त्यानें तुमचें राज्य बळकावलें.

नायक— (हर्षानें मनांत म्ह०) ही गोष्ट खरीच असेल तर

मित्राव०— त्याचा पराभव करण्याविषयीं आपण मला आज्ञा करावी. फार काय सांगूं ?

ओंव्या.

जिकडे तिकडे पसरलीं, आकाशींविमानें दाटलीं,
मेघासारखी छायापडली, आच्छादिलें सूर्यातें १
ऐशाविमानीं बसोनींआले, युद्धकरावयासिद्ध झाले,
ऐसेहेसैनिक राहिले, आज्ञा तुझी मागती. २
झालादुष्ट शत्रूचाक्षय, स्वकीयराज्या नाहींभय,
असें समजावें निःसंशय, आज्ञा मात्र अर्पावी. ३
अथवा सैन्य तरी कशास पाहिजे ?

वसंततिलकावृत्त.

मी एकटाच अतिसत्वर धांव घेतों,
ओढूनखड्ग अरिमस्तकिं घाव देतों;
पाडूनि भूमिवरि हत्तिस सिंह जैसा,
युद्धीं मतंगहतकासि वधीन तैसा.

नायक— (कानावर हात ठेवून मनांत म्ह०) अरेरे ! हें कठोर भाषण निघालें. (उघडपणें) तुझ्या सारख्या वीरास हें काय ? याहूनही अधिक संभवतें. आणखी मला विचारशील तर असें आहे.

गीति.

स्वशरीरही पराव्याअर्थीं देणार जो दयाळु असा,
राज्यार्थ घोरहिंसा कर्मातें तो करील मान्यकसा ?
आणखी एक तुला सांगतों. क्लेशवैरीअसकळून दुसऱ्या

क्लेश म्हणजे दुःख. हा शब्द बौद्ध मतांत दुःख करणाऱ्या ज्या अनेक धर्म पदार्थांस लावला आहे, तोच अर्थ सदरहू स्थळीं घ्यावयाचा.

गीति

शारद धवलपयोधर मलयाचल सानुवरि पहा बसती;
जाणों हिमालयाचीं शिखरें आच्छादिलीं हिमें दिसती.

मित्राव०— कुमारा, हीं मलयाचलाचीं शिखरें नव्हत. हे सर्पांच्या हाडांचे राशी पडले आहेत.

नायक— (दुःखानें) अरेरे फार वाईट गोष्ट ही ! कोणत्या कारणानें ह्यांवर संघातमृत्यु आले बरें ?

मित्राव०— कुमारा, हे संघात मृत्यु नव्हत. ऐक सांगतों. पूर्वी गरुडपक्षी आपल्या पक्षांच्या प्रचंड वायूनें समुद्राचें पाणी उडवून रसातलापासून बलात्कारानें सर्प काढून काढून रोज खात असे.

नायक— (दुःखानें) अरेरे, हें दुष्कर असून निर्दयपणाचें कर्म त्या गरुडाचें ! बरें मग पुढें काय झालें ?

मित्राव०— मग सकल सर्पांचा राजा वासुकी ह्यानें मनांत आणिलें कीं, अशानें सर्व नागलोकाचा[1] संहार होईल. तेव्हां त्यानें गरुडाशीं बोलणें लाविलें.

नायक— हांहां काय बरें वासुकीनें बोलणें लाविलें ? मला अगोदर खा असें तो त्यास बोलला काय ?

मित्राव०— नाहीं नाहीं. असें नाहीं.

नायक— तर दुसरें काय बोलला ?

मित्राव०— तो असें बोलला कीं, हे गरुडा, पक्षिराजा, तुझ्या येण्याच्या भयानें हजारों नागस्त्रियांचे गर्भपात होतात. आणि हजारों बालकेंही मृत्युपंथास जातात. असें झालें असतां आमच्या सर्व कुळांचा उच्छेद होईल आणि तुजीही भक्ष्यहानि होईल. तर असें करूं नको.

---

[1] जेथें एकदम जीव समुदाय एकदम मरतात तो रोग. (सात)

त्यासाठीं तूं पाताळास येण्याचे श्रम घेतोस तें तुला येथें समुद्रतीरीं अनायासानेंच मिळेल अशी मी युक्ति योजिली आहे. ती कोणती म्हणशील तर, तुला रोज एक एक सर्प येथें पाठवून देत जाईन.

नायक— फार दुःखाची गोष्ट ही. ऐकून नागराजानें सर्व नागांचें रक्षण करण्याकरतां ही युक्ति काढली ? हरहर !

इंद्रवज्रावृत्त.

जिव्हा सहस्र द्वितयामध्यें, का
तैशी रसज्ञा नव्हतीच एका ?
कीं, सर्प रक्षार्थ अहिद्विषाला
आत्मादिला त्यां वदलीच बोला.

असो, मग पुढें कसें झालें ?

मित्राव०— मग पक्षिराजानें नागराजावर विश्वास ठेवून त्याचें बोलणें मान्य केलें. तेव्हांपासून,

ओंव्या.

नित्यएकसर्पद्यावा; तेवढापक्षिराजेंभक्षावा;
मगउपद्रवनकरावा; कोणासर्पा. १
ऐसानियमझालियावरी, नागांसिउपद्रवगरुडनकरी
येऊनियेथेंसागरतीरीं निजभागसर्पनेतसे. २
तोधरूनिपदचंचूनीं, **मलयाद्रि**शिखरींबैसोनी,
निःशेषमांसरक्तभक्षोनी, अस्थीझुगारोनिदेतसे ३
त्याअस्थींचेहेपर्वतकेवळ, म्हणुनिदिसतीहेधवळ,
सहजचिभासती**हिमाचळ**, पाहणारांसीत्यांकडे ४

(१ जिव्हा. २ सर्प शत्रूस) गरुडास)

ऐशीवर्ततांकालगती, अस्थिपर्वतपडलेक्षिती,
आणखीपुढेंहोतीलकिती, त्यांचीगणतीनकरवे५
नायक— (आश्चर्यकरून म्हणतो.)

गीति.

जेंसकलाअशुभांचेंघर नश्वरआणिजेंकृतघ्नअती,
ऐशा तुच्छ शरीरासाठीं जन मूढ पाप आचरती.
अरेरे ! हें प्राणसंकट नागांवर मोठें पडलें ! ह्याला [१]शेवट नाहीं. (मनांत म्हणतो.) असो, मी आपल्या शरीरदानानें एकातरी सर्पाचे प्राण रक्षीन, अशी मला संधि सांपडेल ?

(इतक्यांत प्रतीहार येतो.)

प्रतीहार— आतां मी पर्वताच्या माथ्यावर आलों. येथून **मित्रावसु** कोठें आहे तो हेरतों. (अवलोकन करून,) तो **मित्रावसु** जांवया जवळ उभा आहे. त्याच्या जवळ जातों. (जवळ जाऊन प्रणामकरून) उभयतां कुमारांचा जय असो.
मित्राव०— **सुनंदका**, इकडे कां आलास ?
प्रतीहार— (त्याच्या कानाशीं लागून हळू हळू निरोप सांगतो.)
मित्राव०— कुमारा, तातानें मला बोलाविलें आहे. तिकडे गेलें पाहिजे.
नायक— तर त्वरित जावें.
मित्राव०— ह्या प्रदेशांत अडचणी फार आहेत ह्याकरितां वनशोभा पाहण्याच्या लोभानें आपणही फार वेळ येथें राहूंनये.

---

१ ज्याचा नाश कधीं होईल याचा विश्वास नाहीं.

(असें बोलून प्रतीहारा बरोबर निघून जातो.)

नायक— (हास्यकरून) वाहवा काय चमत्कार हा ! आतां मी ह्या गिरिशिखरावरून उतरून समुद्रतटचेची शोभा पाहतों. (पुढें चालून जातो.)

(इतक्यांत पडद्या पलीकडे शब्द होतो)

हापुत्राशंखचूडा, तुझा वधहोणार. आतां तुझा वध मी . आपल्या डोळ्यानीं कसा पाहूं.

नायक — (तो शब्द श्रवणकरून) अरे हा कोणातरी स्त्रीचा दुःखाचा शब्द दिसतो. तर जवळ जाऊन ती कोण, कुठली व तिला कोणापासून भय, हें समजून घेतलें पाहिजे. (पुढेंजातो.)

(इतक्यांत पुढें शंखचूड, मागें रडतरडत म्हातारीस्त्री आणि कांखेत दोनवस्त्रेंघेऊन एक चाकर असे येतात.)

म्हातारी— (डोळ्यांत अश्रु आणून) हापुत्रा, शंखचूडा आतां तुझा वध होणार. तुझा वध मी आपल्या डोळ्यांनं कसारे पाहूं ! तुझें तोंड मला एकवेळ पाहूंदे. (त्याचीहनुवट धरून) हा तुझा मुखचंद्र मावळल्यावर माझें हृदय आणि पाताळही अंधकारानें भरून जाईल.

शंखचूड — आई कांबरें इतका शोक करून आपणाला अ णि मला दुःखांत घालतेस. ?

म्हातारी० — (पुत्रमुखाकडे फारवेळ पाहून त्याच्या सर्वां गावर हात फिरविते.) हा पुत्रका, हें तुझें सुकुमार शरी ज्यानें सूर्याचा कवडसा देखील पाहिला नाहीं, तें आ निर्दय गरुड खाणार ना ? (गळ्याला मिठीमारून म ठ्यानें रडते.)

शंखचूड — आई, नको शोककरूं आतां. पहा.

अनुष्टुप् छंद.

होतांच पदरीं ह्याच्या बांधिलीसे अनित्यता,
दाई प्रमाणें जननी पाळी, शोक किमर्थ हा ?

ह्मातारी०— बाळा. एक मुहूर्तभर तरी थांबरे; तुझें मुखकमल मैला पोटभर पाहूंदे.

चाकर — (दटावून) चल चल कुमारा **शंखचूडा** ही तुझी आई पुत्रस्नेहानें मोहित होऊन तुला उगींच गुतविते. तिला घेऊन काय करतोस ? ती राजकार्य जाणत नाहीं.

शंखचूड— हा मी आलों पहा. रागें भरूंनको.

चाकर —(मनांत म्ह०) ह्माला मी वध्यशिळेजवळ आणिलें. आतां वधाचिन्हाचीं वस्त्रें देऊन ह्मास वध्यशिळा दाखवितों.

नायक — अरे हीच ती स्त्री. (**शंखचूडा** कडेपाहून) हा तिचा पुत्र असावा. ह्याच्यासाठांच ही आक्रोश करिते असें वाटतें. (आसमंतात् पाहून) येथें भयाचें कारण तर कांहींच दिसत नाहीं. हिला भय कोणापासून होणार हें समजत नाहीं. असो. जवळ जाऊन तिलाच पुसावें म्हणजे समजेल. अथवा तिचें दुःखाचें भाषण चाललेंच आहे त्यावरून काय तें उघड होईलच, तर ह्या झाडाच्या आड उभें राहून काय तें ऐकावें. (तसेंकरतो).

चाकर — (हातजोडून **शंखचूडा**पुढें उभाराहून म्ह०) हे कुमारा **शंखचूडा**, स्वामीची आज्ञा म्हणून मी हें निष्ठुर बोलतों.

शंखचू० — बाबारे , सांग काय तें.

चाकर — नागलोकाचा स्वामी **वासुकी** ह्याची तुला आज्ञा आहे.

शंखचू० — (मस्तकावर अंजलि धरून म्ह०) स्वामीची काय आज्ञा आहे ?

चाकर — हीं तांबडीं वस्त्रें परिधानकरून ह्या वध्यशिळेवर चढून बसावें. म्हणजे त्या चिन्हावरून आलें भक्ष्य येथें आहे असें समजून पक्षिराज गरुड तुला घेऊन जाईल आणि आपला यथेष्ट आहार करील.

नायक— अरेरे फार दुःखाची गोष्ट आहे ही. हा बिचारा गरीब नागपुत्र वासुकीनें गरुडाच्या आहारा करितां येथें आणून टाकिला आहे वाटतें ?

चाकर — शंखचूडा, हें घे. (असें म्हणून दोन तांबडीं वस्त्रें त्याला देण्याकरितां पुढें करतो.)

शंखचूड — (आदरानें) आण इकडे. (असें म्हणून तीं वस्त्रें घेऊन मस्तकावर ठेवितो.) ही स्वामीची आज्ञा मीं शिरसा मान्य केली.

म्हातारी — (पुत्राच्या हातांत तीं वस्त्रें पाहून ऊर बडविते) हा बाळका ! हा पुत्रका ! हीच कायरे वध्यशिला ? वध चिन्हाचीं हीं लालवस्त्रें नेसून ह्या वध्यशिळेवर तूं बसणार कायरे ? (असें म्हणून मूर्छित पडते.)

चाकर — गरुड येण्याची वेळ जवळ आली. आतां आपण येथून जावें. (असें म्हणून निघून जातो.)

शंखचू०— आई, सावध हो, सावध हो.

म्हातारी— (सावध होऊन मोठ्यानें रडते.) हा बाळा, हा पुत्रका, हा मनोरथफला, हा मातृभक्ता, हा विनयसागरा, पूर्णिमेच्या चंद्रासारखें असें तुझें मुख आतां मी कोठें पाहूं ? (गळ्यास मिठी मारून रडते.)

नायक— (डोळ्यांत पाणी आणून) हाय हाय, काय गरुडाचा निर्दयपणा हा !

वर माझी शत्रु बुद्धिच नाहीं. तर माझें प्रिय करावें अशी जर तुझी इच्छा आहे, तर क्लेशांच्या स्वाधीन झालेल्या या बापड्या मतंगावर त्वां कृपा करावी.

मित्राव०— (रागावून व हांसून म्ह०) आपणावर उपकार करणारी व कृतज्ञ मतंगावर दया कोण नाहीं करणार ?

नायक— (मनांत म्ह०) ह्याच्या मनांत तर कोपाचा आवेश ताजा आहे. ह्याचें निराकरण करून उपयोग नाहीं. (उघडपणें) **मित्रावसो**, ऊठ, आपण एकांतीं जाऊं. तेथें तुला कायतें समजून सांगेन. आतां सूर्यास्ताचा समय झाला आहे. पहा.

स्रग्धरा वृत्त.

निद्रेपासून जागे मधुकर करुनी घालवी पद्मकोशा
बाहेरीजो, जगाच्या पुरविनिजकरानींच जो सर्व आशा[1],
सिद्धांनीं वंदिला जो, चरमगिरिस जो पाहतो जावयास,
तोएकश्लाघ्यभास्वान्[2] परहित करणालागि ज्याचा प्रयास.

(इतकें झाल्यावर सर्व निघून जातात.)

तिसरा अंक समाप्त.

१ इच्छा व दिशा. २ सूर्य.

अंक ४.

पात्रें.

कंचुकी.	विश्वावसूचा चोबदार.
प्रतीहार.	त्याचाच द्वारपाळ.
नायक.	जीमूतवाहन.
मित्रावसु.	विश्वावसूचा पुत्र.
शंखचूड.	कोणी सर्प विशेष.
वृद्धमाता.	शंखचूडाची आई.
किंकर.	वासुकीचा सेवक.
गरुड.	पक्ष्याचा राजा.

प्रारंभ.

(तदनंतर वस्त्रयुग्म घेऊन सुनंदनामा
प्रतीहार आणि वसुभद्रनामा कंचुकी
हे दोघे येतात)

कंचुकी— (आपणाशीं बोलतो.)

इंद्रवंशा वृत्त.

अंतःपुरांची[1] स्थिति नित्य लक्षितों,
पदोपदीं मी स्खलनें[2] हिरक्षितों,
जरेमुळें दंडकरीं[3] धरीतसें,
सारीनृपाचीकरणीं[4] करीतसें ॥ १

प्रतीहार— आर्या वसुभद्रा, तूं कोणीकडे निघालास ?

कंचुकी— मी का ? सांगतों. मित्रावसूची माता महादेवी

---

१ पुरांच्या आंतली किंवा जनानखान्याची व्यवस्था.

२ अडखळणें किंवा चुक्या, ३ काठी किंवा शासन, ४ अनुकरण

हिनें मला आज्ञा केली आहे कीं; अरे **वसुभद्रा**, तूं ऱ्हादिवसपर्यंत कन्या **मलयवती** आणि जामाता **जीमूतवाहन** ह्यांच्या करितां दोन रक्तवस्त्रें घेऊन जातजा. राजकन्या **मलयवती** श्वशुरगृहीं आहे. **जीमूतवाहन**ही युवराज **मित्रावसु** ह्यास बरोबर घेऊन समुद्रतीरांची शोभा पहावयास आज गेला आहे. असें ऐकतों. तर मला समजत नाहीं कीं, आतां राजकन्येकडे जावें किंवा जामात्याकडे जावें ?

प्रतीहार— आर्या, मला वाटतें राजकन्येकडे जावें हें बरें. कदाचित् इतक्या वेळांत जामाताही तेथें परत आला असेल.

कंचुकी— सुनंदा, फार चांगलें सांगितलें त्वां. बरें पण तूं कोणीकडे चाललास ?

प्रतीहार— मलाही महाराज **विश्वावसु** ह्यानें आज्ञा केली आहे कीं, अरे **सुनंदा**, **मित्रावसू**ला जाऊन सांग कीं, दिवाळीच्या सणाचे दिवशीं **मलयवती**ला आणि जावयाला उत्सवानुरूप कांहीं द्यावयाचें योजिलें आहे, तें बरोबर आहे कीं नाहीं तें येऊन पहावें, म्हणून. तर तूं राजकन्येकडे जा. मीही युवराज **मित्रावसु** ह्यास बोलावयास जातों.

(असें बोलून दोघे निघून जातात.)

हा विष्कंभक[1] झाला.

(इतक्यांत **जीमूतवाहन** आणि **मित्रावसु** येतात.)

नायक— मित्रावसो मला वाटतें,

---

[1] पूर्वोत्तर कथेची सूचना.

शार्दूल विक्रीडितवृत्त.

शय्या१शाद्वल, आसनें शुचि२शिला, स३द्मैंतरूचीं तळें,
पाना४ निर्झरवारि, कंदअशना; संगी५मृगांचीं कुळें,
हें अप्रार्थित सर्व वैभववनीं; हें एक येथें उणें,
नाहीं होत परोपकार कधिंही. येथें वृथा राहणें.

मित्रावसु— (वरपाहून) कुमारा, त्वरा कर, त्वरा कर. चल येथून लवकर. समुद्रास भरती येण्याचा हा समय आहे.

नायक— (ऐकून,) खरा तर्क केला त्वां.

शार्दूल विक्रीडित वृत्त.

लाटाजाऊनिउंचउंच फुटती, कीं पूर आला कढा;
साऱ्यापर्वतकंद१रा प्रति२रवें पूर्णा३करी येवढा;
धोंधोंशब्दकरूनियां श्रु४तिसही त्रासाबहू देतसे,
जी मध्यें बहुशंख लोळति, अशीवेळाचेही येतसे.

मित्रावसु— कुमार, ही आलीच, पहा, वेळा जवळ.

गीति.

भक्षितिलवंगवल्ली करिमकर, तयांचिया मुखोद्गारें.
झालें सुगंधि, शोभे रत्नद्युतिनेंहि सिंधुतट सारें.
तरचला. ह्या मार्गावर आतां पाणी येईल म्हणून हा समुद्रतीरचा मार्ग सोडून पर्वता जवळच्या मार्गानें जाऊं.

(दोघे पुढें जाऊन इकडे तिकडे पाहतात.)

नायक— मित्रावसो, पहा हीं मलयाचलाचीं शिखरें कशीं दिसतात तीं !

१ जीवर गवत उगवलें आहे अशी जमीन. २ स्वच्छ. ३ घरें ४ प्या-वयास. ५ खावयास. ६ सोबतीस.

१ गुहा. २ प्रतिध्वनीनें. ३ भरूनटाकी असा. ४ कानांस. ५ भरतीचें पाणी. ६ हत्ती सुसरी. ७ श्वासोच्छ्वास किंवा ढेंकर.

शार्दूल विक्रीडितवृत्त.

जी मूढा, करिते विलाप बहु, जी अश्रू सदा गाळिते,
त्राता[२] कोण तुला मुला म्हणुन जी दाही दिशा लक्षिते,
अंकापासुनि[३] बाळ त्या जननिच्या नेऊनि भक्षीतसे,
त्याची *चोंच न वाटते न्हृदयही वज्रोंच केलें असे.

शंखचूः— (दुःखातिशयानें मातेचें न्हृदय फुटेल कीं काय नकळे अशी शंका मनांत आणून)

शार्दूल विक्रीडितवृत्त.

ज्यांनीं होउंदिली कधींन विफला दीनार्थिची याचना,
कारुण्यें करुनी जिहीं न गणिलें स्वार्था, परार्थाविना,
गेले, जे परदुःखदुःखित सदा, ते साधु अस्तामती,
माते, आंवर शोकवेग; रडसी कोणापुढें संमती ?

(आपल्या हातांनीं मातेचे अश्रू पुसून म्ह०)

आई, किती सांगावें ? काय दुःख हें तुझें ! आई, सावध हो, आई, अमळ स्वस्थ होगे. किती तरी शोक करितेस हा !

म्हातारी— (डोळ्यांत अश्रू आणून) बाळा, कशीरे स्वस्थ होऊं ? अरे, मला एकच पुत्र. हें नागराज वासुकी ह्यानें मनांत आणून मजवर दया करावी, पण नाहीं केली. हा निर्दया कृतांता ! अरे तूं ह्या समयीं कसा पाषाणन्हृदय झालास. हा जीवलोक एवढा विस्तीर्ण असतां माझ्या पुत्राची विस्मृति तुला कशी नाहीं पडली ? हायहाय, कशी मी सर्वप्रकारें मंदभाग्य झालें ! (असें म्हणून पुन्हा मूर्छित होते.)

नायक— (मनांत म्हणतो.)

---

*केवळ चोंचवज्राचीअसे नाहीं. न्हृदय वज्राचें म्ह० अतिकाठिण असा अर्थ.
(दुःखानें) वेडावलेली. २ रक्षक. ३ मांडीवरून. १सांप्रत

गीति.

पडला प्राणव्यसनीं जो, केला त्याग बंधुनीं ज्याचा,
त्यादीनाचें रक्षण नकरी, तो देह काय कामाचा ?

तर आतां जवळ जावें हें बरें.

शंखचूड— आई, अंमळ धीरधर.

म्हातारी— हा पुत्रा **शंखचूडा**, ज्या अर्थी, आम्हां नागांचे पाळण करणारा जो **वासुकी** त्यानेंच मजवर शस्त्र धरिले, त्याअर्थीं आतां माझा त्राता कोण आहे, कीं ज्यामुळें मी धीर धरूं ?

नायक— (त्वरा जवळ जाऊन) आहें आहें. मी आहें

म्हातारी— (घाबरून आपल्या पदरानें पुत्रास झांकिते आणि **गरुड**भ्रांतीनें नायकास उद्देशून म्ह०) हे **विनतानंदना** पक्षिराजा; अगोदर मला खा. कारण, तुझ्या आहारार्थ **वासुकीनें** आज माझी योजना केली आहे.

नायक— (डोळ्यांस पाणी आणून) काय हा पुत्राचा मोह विलक्षण ! मला वाटतें—

गीति.

ही पुत्रस्नेहें जो करिते आक्रोश दीन होऊन,
त्यातें अकरुणह्रदयाहि भुजंग शत्रु द्रवेल ऐकून.

शंखचूड— आई थांब थांब. भिऊं नको. आगे हा नाग शत्रु नव्हे. हा कोणी साधुपुरुष आहे.

पहा. पहा.

इंद्रवज्रा वृत्त.

ज्याची करी छिन्न भुजंग गात्रें
चंचू, जयाचीं अतिरक्त नेत्रें,

ऐसा विहंगाधिप उग्र कोठ ?
सौम्याकृती सात्विक साधु कोठें ?

म्हातारी — पुत्रा, खरें कायरे ? अरे, मी तुझ्या मरण भीतीनें सर्व जीवलोक गरुडमयच पाहतें.

नायक — माते, भिऊंनको. मी **गरुड** नव्हे. मी विद्याधर आहें. तुझ्या पुत्राचें रक्षण करण्यासाठींच मी आलों आहें. ह्यासाठीं तूं धीरधर. स्वस्थ हो.

म्हातारी — (हर्षपावून) पुत्रा, हीं अक्षरें पुन्हा एकवेळ बोल. मला नीट ऐकूंदे.

नायक — माते, वारंवार बोलून दाखविण्यांत काय आहे ? आतां करूनच दाखवितों.

म्हातारी — (मस्तकावर हात ठेवून,) पुत्रा, तुला उदंड आयुष्य असो.

नायक — माते, आतां असें कर.

इंद्रवज्रा वृत्त.

तें दे मला सत्वर वध्य चिन्ह,
लेवूनियां मी बसतों अखिन्न,
रक्षावयाला प्रियपुत्र तुझा,
नागारिला देइन देह माझा.

म्हातारी — (कानावर हातठेवून,) शिव शिव पुत्रा, काय हें बोललास ! अरे तूं **शंखचूडा** सारखाच मला प्रिय आहेस. अथवा **शंखचूडाहून** अधिक आहेस. कांकीं, बंधुजनानीं ज्याचा त्याग केला, तो हा माझा पुत्र तूं आपल्या शरीरदानानें रक्षावयास इच्छितोस ?

शंखचू० — (दुःखित होऊन म्ह० (अहो, या महापुरुषाचें धारिष्ट लोकोत्तर आहे !

ओंव्या.

प्राचीनकाळीं **विश्वामित्रें**, श्वपचापरी मेलेलें कुत्रें
भक्षिलें त्या अतिपवित्रें, प्राणरक्षणा कारणें १
जरी आपल्याकामाआला, तरी **गौतमानें** मारिला
नाडीजंघनामावहिला, प्राण रक्षणा साठींच; २
तैसाच हा **विनता** नंदन, सर्पजरी त्याचे स्वजन*
तरी त्यांचें करी कदन, प्राणरक्षण व्हावया. ३
जे ऐसे आवडते प्राण, ते तृणाहून तुच्छ मानून,
परार्थ देतेस टाकून हा दयाळू आश्चर्य हें ४

(नायकास उद्देशून म्ह०) हे महापुरुषा, त्वांही आपल्या प्राणदानाच्या निश्चयानें आपला स्वभावसिद्ध दयाळुपणा माझेठायीं दाखविला. आतां हा आग्रह सोडून दे. कांकीं,

गीती.

मत्सम होती, मरती कोणाकरी क्षुद्र जंतुंची गणती
त्वत्सम परार्थ निजतनु दाता दुर्लभ असे कवी म्हणती

ह्यासाठीं कशाला आग्रह करतोस ? तर आतां कृपाकरून हा मरणाचा आग्रह सोडून दे.

नायक — (**शंखचूडाचा** हात धरून) हे **शंखचूडा**, हा चिरकालेंकरून माझा मनोरथ सफल होण्याचा समय आला आहे. ह्याला तूं विसरूं नको. तुझ्या पायां पडतों. तूं मनांत कांहीं विकल्प न आणितां वध्यचिन्ह माझ्या स्वाधीन कर.

---

* कश्यप ऋषीस विनता नामक स्त्रीचे ठायीं गरुड हा पुत्र झाला, व दुसरी कद्रू म्हणून त्याची स्त्री होती तीपासून सर्प झाले अशी भारतांत कथा आहे. यावरून सर्प गरुडाचे स्वजन म्हणजे भाऊ होत.

शंखचू० — हे महात्म्या, हे साहसिकाग्रणी, हा व्यर्थ प्रयास कशाला करतोस? अरे हा शंखचूड शंखासारखें शुभ्र जें शंखपालाचें कुल त्याला डाग लावील काय? आतां येवढीच कृपा करावी कीं, माझ्या मरणानें दुःखित झालेली ही माझी वृद्ध माता जेणें करून प्राणत्याग न करील असा कांहीं उपाय योजावा.

नायक — नवा उपाय योजावयाचा आहे? योजलेलाच आहे. पण तो तुझ्या स्वाधीन आहे.

शंखचू० — तो कसा बरें?

नायक — सांगतों. ऐक.

गीती.

तूं जगल्यास, जगेही, मेल्या सोडील आपुले प्राण.
इच्छिशि हिला, तरि करीं मत्प्राणांनींच आपुलें त्राण.

हाच मुख्य उपाय आहे. ह्यासाठीं मी म्हणतों कीं, तें वध्यचिन्ह मजकडे दे. त्यानें मी आपणास आच्छादून घेऊन वध्य शिळेवर जाऊन बसतों. आणि तूंही आपल्या आईला घेऊन लौकर ह्या स्थळापासून निघून जा. नाहीं तर ही तुझी आई स्त्रीस्वभावामुळें ह्या जवळच्या वध स्थानास पाहूनच भयानें आपले प्राण सोडील. आणखी तूं पाहत नाहींस काय? कीं, मेलेल्या सर्पांच्या अस्थींनीं भरलेलें हें श्मशान कसें भयंकर दिसत आहे तें?

ओंव्या

मांस खाऊन माजल्या घारी, चोंचींत धरुनि जाती दुरी,
सुटोनि पडती भूमीवरी, मांस खंडें, आंतडीं १
घिरट्या घालीत वर उडती, एकमेकांशीं झटती,
त्यांच्या छाया खालीं पडती, मेघछाये सारिख्या २

वाहती रक्ताचे पाट, मांसवसांचा चिखल दाट,
त्यामध्यें भालूंचे थाट, ओरडती चोहीं कडे. ३
ऐसें हें भयंकरस्थान, मृतसर्पाचें होय श्मशान,
पाहतां खचावें अवसान सर्पाचें येथें. ४

शंखचू० — नाहीं कसें ? मी पाहतच आहें.

गीति.

*प्रतिदिन अशून्य अहिनीं, विनायकप्रीतिदायि, नित्य असे,
शशिधवलास्थिकपाला धरि रौद्रवपू तसें श्मशान दिसे २

असो ह्या त्रासदायक गोष्टी कशाला पाहिजेत ? तर आतां तूं जा येथून. **गरुड** येण्याचा समय जवळ आला आहे. (मातेच्या पुढें गुडघे टेंकून मस्तकीं अंजली धरून म्ह०) आई, आतां तूंही पण जा येथून लवकर.

गीति.

ज्याज्या योनींत मला, माते, देईल जन्म हा धाता,
त्यात्या योनींत मिळो तुज ऐशी पुत्रवत्सला माता.

(असें म्हणून तिच्या पायांवर डोकी ठेवितो.)

ह्मातारी — कसें रे हें तुझें विपरीत भाषण ! पुत्रा तुला टाकून दुसरीकडे जावयास माझे पाय वाहत नाहींत, तर मी ही तुझ्या बरोबर मरेन.

शंखचू० — (उठून) असो आतां मी तर. उत्तरेकडे जवळच

---

* या पद्यांतील विशेषणें रौद्रवपु म्हणजे शिवाचें शरीर व स्मशान या दोहींकडे लागतात. अहिनीं म्हणजे सर्पांनीं युक्त शिवशरीर असतें व स्मशान हीं तसेंच आहे; कारण बळी होण्याकरतां सर्प तेथें असतात. शिवशरीर विनायकास गणपतीस प्रीति करतें; व श्मशान, विनायक म्हणजे पक्षिनायक गरुड यास प्रीति करतें. शशी- चंद्र आणि धवल पांढरीं अस्थिकपालें याचें धारण शिव शरीर करतें, व श्मशान चंद्राप्रमाणें पांढरीं अस्थिकपालें- हड्डया कवट्या धारण करतें. १ महादेव

दक्षिण गोकर्ण आहे. त्यास प्रदक्षिणा करून स्वामीची आज्ञा शेवटास नेतों. (असें म्हणून मतिसहवर्तमान निघून जातो.)

नायक— माझ्या.जें मनांत होतें तेतर होण्याचा समय आहे, पण आतां कोणता उपाय करावा ?

(इतक्यांत अकस्मात कंचुकी येतो.)

कंचुकी— (जवळ जाऊन,) हे कुमारा, देवी **मित्रावसूची** जननी हिनें हीं दोन तांबडीं वस्त्रें तुजकरितां मजबरोबर पाठविलीं आहेत. हीं घ्यावीं आणि नेसावीं.

नायक— (पाहून हर्ष पावतो, आणि मनांत म्ह०) वाहवा न मागतां हीं रक्तवस्त्रें मजकडे आलीं. येणेंकरून माझें इच्छित पूर्ण झालें. हें मोठेंच दैव. (उघडपणें) हे कंचुकी, आण तीं वस्त्रें मजकडे.

कंचुकी, (दोन्ही रक्त वस्त्रें नायकास देतो.)

नायक— (तीं वस्त्रें घेऊन एक नेसतो आणि एक पांघरतो.) (मनांत म्ह०) **मलयवतीचें** पाणिग्रहण जें म्यां केलें तें आज सफळ झालें. (उघडपणें) हे कंचुकी, आतां तुवां जावें. आणि देवीला माझा फार फार प्रणाम सांगावा.

कंचुकी— आज्ञा कुमाराची. (असें म्हणून निघून जातो,

नायक— (मनांत म्ह०) वाहवा !

गीति.

हीं दोन रक्तवस्त्रें योग्या समयांत मजकडे आलीं,
परहित कर्त्या मजला अतिशयित प्रीति अर्पितीं झालीं,

(चोहोंकडे पाहून) अहो, ज्यापक्षीं **मलयाचलाचीं** शिखरें हालविणारा असा प्रचंड वारा सुटला आहे, त्यापक्षीं असा तर्क होतो कीं, पक्षिराजाचें आगमन झालें. पहा.

स्रग्धरा वृत्त.

कल्पांतीं मेघ तैशा गगनिं पसरल्या पक्षपंक्ती जयाच्या,

जाणों मज्जावया भू उडवित पवनें वारि तें अंबुधीच्या,
जो दे कल्पांतशंका मनिं म्हणुनि भयें पाहिला दिग्गजांनीं,
देहाच्या कांतिनें जो कपिश करि दिशा द्वादशार्कोभ मानी.

तर आतां तो **शंखचूड** परत आला नाहीं तोंच लौकर जाऊन त्या वध्यशिळेवर बसावें (तसें करतो. आणि खालीं बसून शिळेचा स्पर्श झालासें दाखवून) वाहवा ! काय हो हा शिलातळाचा स्पर्श सुखदायक आहे हा !

गीति.

नाहीं सुखदेत तशी **मलयवती** मलय चंदनानें तें,
स्वमनोरथसिद्धिस्तव वध्यशिलाही मऊ जशी देते.

अथवा **मलयवती** राहूं द्या.

बाळपणीं मातेच्या अंकावर जें निजून न मिळालें,
तें सुख आज मला ह्या वध्यशिळेवर बसोनियां झालें,

असो हा **गरुड** आला. आतां मी आपणाला झांकून घेऊन बसतों. (तसें करतो.)

(इतक्यांत **गरुड** येतो.)

गरुड— (मनांत म्ह०)

स्रग्धरा वृत्त.

चंद्राचें बिंब गेलें उडुनि, पडवळें सर्प झाले भयानें,
सूर्याला धाक पोटीं पडुन निरखिलों कौतुकें अग्रजानें[१],
पक्षांनीं दूर केली जलधर[२] पटली, वेळ नाहींच याला,
वेगानें पावलों मी **मलय** गिरिशिरीं सर्प भक्षावयाला.

नायक — (आपल्या मनांत म्हणतो.)

गीति.

निज देहें पन्नग मी रक्षुनि जें पुण्य जोडिलें, तेणें,
जन्मो जन्मीं ऐसा परोपकारार्थ देह मज होणें.

गरुड — (नायका कडे पाहून म्ह०)

---

१ अग्रज म्हणजे वडील भाऊ. गरुडाचा वडील भाऊ अरुण जो सूर्याचें सारथ्य करतो. २ मेघ

ओंव्या.

उरले सर्प रक्षावयाला, माझा आहार होऊन आला,
वध्य शिळेवर चढून बसला, तोहाच नागनायक १
रक्त वस्त्रें आंग वेष्टिलें, जाणो मद्भयें न्हदय फुटलें,
त्यापासून रक्त निघालें, त्यानें माखलें सर्वांग. २
वज्र माझी चंचू करून, ह्याचें कोमल न्हदय फोडून,
भोजन करावया घेऊन, वेगें उडून जाईन मी ३

(असें म्हणून झडप घालून नायकास उचलतो. इतक्यांत पडद्या पलीकडून दुंदुभिध्वनि आणि पुष्पवृष्टि होते.)

गरुड — (आश्चर्य करून) अहो हा दुंदुभिध्वनि आणि ही पुष्पवृष्टि कशासाठीं ? (वरपाहून आणि ऐकून म्ह०) हां समजलों.

स्रग्धरावृत्त.

आमोदें[1] भृंगसंघा[2] सुखवित पडते पुष्प वृष्टी कशानें ?
स्वर्गी दिक्चक्र[3]झालें मुखरित[4] तरिकां दुंदुभीच्या स्वनानें ?
हां ! आतां ज्ञात झालें, मम जवमरुतें[5] कांपलो पारिजात;[6]
कल्पांता शंकुनीयां मलयघनचि हे मंदसे गर्जतात.

नायक — वाहवा मी कृतार्थ झालों. माझें दैव चांगलें !

गरुड — (नायकाला खावयास कवळितो.)

अनुष्टुप्.

नागांचा[7] रक्षिता, माझा गुरुही भासतो तसा,
माझी सर्पाशनाकांक्षा[8] आज दूरकरी असा.

तर आतां ह्या **मलयपर्वताच्या** शिखरावर बसून यथेष्ट आहार करीन.

(असें म्हणून **जीमूतवाहनास** घेऊन **गरुड** निघून जातो.)

चवथा अंक समाप्त.

---

१ सुवासानें. २ भुंग्याचे समुदाय. ३ दिशामंडळ. ४ शब्दायमान. ५ माझ्या पक्षांच्या प्रबळ वाऱ्यानें ६ कल्पतरु म्हणून पुष्पें पडलीं. ७ सर्पांचा. ८ सर्पभक्षणाची इच्छा.

अंक ५.

पात्रें.

सुनंद प्रतीहार.	विश्वावसूचा द्वारपाल
जीमूतकेतु.	नायकाचा पिता.
वृद्धादेवी.	जीमूतकेतूची स्त्री.
मलयवती.	नायिका.
शंखचूड.	सर्प.
गरुड.	पक्षिराज.
नायक.	जीमूतवाहन.
गौरी.	जगदंबा.

प्रारंभ.

(तदनंतर **सुनंदनामा** प्रतीहार येतो.)

प्रतीहार — असें आहे,

गीति.

प्रियबागेंतहि जातां स्नेहें येतेंच वाइट मनांत;
मगकाय नये गेल्या वरितो दुर्गम भयाकर[1] वनांत ?

आज तशीच गोष्ट झाली आहे. पहा, कीं, **जीमूतवा**
न समुद्रतीरची शोभा पहावयाच्या कौतुकानें तिकडे
ला. त्याला फार वेळ झाला. ह्यामुळें महाराज **विश्वा**
सु हा मोठ्या काळजींत पडला आहे. त्यानें मला अ
केली आहे कीं, अरे **सुनंदा**, मी असें ऐकतों कीं,
ठिकाणीं **गरुडाचें** भय आहे त्याठिकाणीं जामाता
मूतवाहन गेला आहे. तर ह्या गोष्टीनें मला मोठी

1 भयाची खाण

प्राप्त झाली आहे. ह्यासाठीं तूं लवकर जाऊन तो घरीं आला कीं नाहीं हें पाहून ये. तर आतां मी तिकडे जातों. (पुढें जाऊन अग्र भागीं अवलोकून म्ह०) अरे, ह्याच जीमूतवाहनाचा पिता राजर्षि जीमूतकेतु आपली धर्मपत्नी आणि सून मलयवती ह्यां सहवर्तमान आश्रमाच्या अंगणामध्यें बसला आहे, पहा.

शार्दूलविक्रीडित.

वस्त्रें जीर्ण वपूवरी शुचि धरी, फेनांबुशीं भासती,
संगें वागत जान्हवीसम दिसे देवी महार्हा सती.
शोभा अंबुधिचीच हा सुसदृशी जीमूतकेतू धरी,
ज्याच्या संनिधही स्नुषा नयवती वर्ते सुवेला खरी २

तर आतां त्याच्या जवळ जाऊन त्यास विचारतों. (इतक्यांत पत्नीस्नुषासहित. जीमूतकेतु येतो आणि आसनावर बसतो.)

जीमूतकेतु — (वैराग्य बुद्धीनें म्हणतो.)

पद.

झालोंमी कृतार्थ आतां, मृत्यूची वाट पाहतों. (ध्रुवपद)
तारुण्यांत सुखाची गोडी, अनुभविली म्यां नाहीं थोडी,
उभारिली कीर्तीची गुढी, आतां तुच्छचि मानितों. २ (झा०)
राज्य स्थिर बुद्धीनें केलें; वनांत राहुनि तप आचरिलें;
ध्यानें सच्चित्सुख अनुभविलें; आतां देह त्यागीतों. २ (झा०)
श्लाघ्य सुताची मामी झाली; कुलीन कन्या सून मिळाली;
नाहीं इच्छा कांहीं उरली; आतां परलोका जातों. ३ (झा०)

सुनंद — (अकस्मात जवळ जाऊन म्हणतो.) **जीमूतवाहनाच्या.**

जीमूतके० — (कानावर हात ठेवून) इडापिडा टळो.

वृद्धा देवी — अमंगळ पळो.

मलयवती— (मनांत म्ह०) ह्या अपशकुनानें माझें ह्रदय थरथर कांपतें.

जीमू० के०— बाबारे, **जीमूतवाहनाचें** काय म्हणालास ?

सुनंद— **जीमूतवाहनाच्या** शोधास महाराज **विश्वाव-सूनीं** मला आपणाकडे पाठविलें आहे. तर मला आपण आज्ञा करावी. मी आपल्या स्वामीला काय जाऊन सांगूं ?

जीमूतके०— तर माझा पुत्र **जीमूतवाहन** तेथें नाहीं काय ?

सुनंद— तेथें नाहींत ते महाराज.

वृद्धा देवी— (विषाद पावून) जर तेथें नाहीं, तर माझा पुत्र ह्यासमयीं कोणीकडे गेला असावा बरें ? एवढा वेळ तो कोठें गुंतला असेल कोण जाणे.

जीमूतके०— खचित सांगतों. आम्हांला फळें मुळें आणा-वयाकरितां तो कोणीकडे तरी दूर गेला असेल.

मलयवती— (विषाद पावून मनांत म्ह०) प्राणनाथ माझ्या दृष्टीस क्षणभर पडले नाहींत म्हणजे भलतेंच मनांत येऊं लागतें. कोण मेलें माझें ह्याडमन !

सुनंद— आज्ञा करावी महाराज कायती. म्यां स्वामीला काय सांगावें ?

जीमूतके०— (डावाडोळा लवलासेंकरून,) **जीमूतवा-हन** अजून येत नाहीं. डावाडोळा लवतो. ह्यावरुन माझें अंतःकरण घाबरल्यासारखें होतें.

गीति.

रे वामलोचना, तूं पुनः पुन्हा आज कां असा लवशी ?
आहे कुशली माझा पुत्र तरी काय अशुभ सुचविशी ?
आतां ह्या सूर्याच्या किरणांनीं सर्व अशुभाचा नाश

होवो. (वरपाहून) हाच त्रिभुवनैकचक्षु भगवान् सहस्ररश्मी जीमूतवाहनाचें कल्याण करो. (पाहून विस्मित होतो.)

दिंड्या.

पाहतां जें नेत्रांस दुःख देतें,
रक्तरंगाची छटा टाकिजेतें,
नभापासुन नक्षत्र जणो झडलें,
काय माझ्या येऊन पुढें पडलें ?
काय चरणांच्याच अग्रभागीं पडलें !
(सर्व विस्मयानें पाहतात.)

जीमूतके० — (पाहून) अरे, हा रक्तमांस यांनीं भरलेला [1] चूडामणि दिसतो ! हा कोणाचा असेल बरें ?

वृद्धादेवी — (विषाद पावून) महाराज, तुम्हीं कांहीं म्हणा, पण हा माझ्या पुत्राचाच चूडामणि आहे.

मलय० — (एकीकडे तोंडकरून,) सासूबाई; असें नकाहो म्हणूं. द्वाडवाणी.

सुनंद — महाराज, पुरतें समजल्या शिवाय उगीच दुःखांत आपणास घालतां हें काय ? अहो ह्या ठिकाणीं नेहमीं भुजंगांचें भक्षण गरुड करीत असतो. त्या भुजंगांचे चूडामणि येथें पडत असतात. तसा एखाद्या नागराजाचा हा चुडामणि गरुडानें तीक्ष्ण नखांनीं कुरतुडून टाकिला, तो येथें पडला असेल.

जीमूतकेतु — हेदेवी, सुनंद सयुक्तिक बोलला. तसेंही कदाचित् असेल.

वृद्धादेवी — अरे सुनंदा, जाजा लवकर तूं. इतक्या वेळांत कदाचित् माझा पुत्र सासुरवाडीस आला असेल.

---

1 डोक्यांतलें भूषण,

आला कीं नाहीं हें पाहून लवकर येऊन आम्हांस सांग.

सुनंद — आज्ञा महाराज. (असें म्हणून निघून जातो.)

जीमूतके० — हे देवी, हा नागाचा चूडामणि असेल.

(इतक्यांत लाल वस्त्रें धारण केलेला शंखचूड येतो.)

शंखचूड — हायहाय, हें कायझालें ? दैवानें मला नागविलें !

साक्या.

सिंधुतटीं गोकर्णेश्वर त्यावंदुनि शीघ्र निघालों,
अतित्वरेनें भुजंगमाच्या वध्यस्थानीं आलों,
इतक्यांतचि त्या विहंगमाच्या पतिनें अनर्थ केला,
येउनिविद्याधर चंचूनें धरोनि गगनीं नेला;
त्या पुरुषाचें नखचंचूंनीं ऱ्हदय फोडिलें वाटे,
कीं रक्ताचे थेंब गळाले असती हे या वाटे.

(शोक करतो.)

हा निष्कारण बांधवा ! हा परम कारुणिका! हा परदुःख दुःखिता ! हा विपत्सागरांत पडलेल्या जनांचा उद्धार करणाऱ्या नवतेरंडका, हा परोपकारार्थ तृणवत् देह अर्पिणाऱ्या, महापुरुषा ! कोणीकडे गेलास ! तुझें प्रिय वचन मला एकदां ऐकूंदे. (आपणास उद्देशून) काय मी नष्ट मंदभाग्य हा ! त्यांवांचून काय केलें ?

साक्या.

नाहीं कीर्ति मिळविलि तैशी रक्षुनि आपुले ज्ञाती,
कीं नाहीं स्वामीची श्लाघ्या अनुष्ठिली आज्ञा ती,
अन्येंदेउनि निजदेह मला राखियलें कृपणातें ?
हाधिक् ! हा धिक् दुर्दैवानें कसें नाडिलें मातें ?
तर आतां असा दुर्दैव मी क्षणभर तरी वांचून जनांत आ-

---

१ नाव. २ स्तुत्य.

पला उपहास करून घेऊं काय ? नाहीं नाहीं. तर, ही र-
क्ताचोधार पडत गेली आहे, हिच्या मागानें जाऊन तो स-
त्पुरुष कोठें आहे हें जाणण्याविषयीं मी प्रयत्न करीन. (भू-
मीकडे न्याहाळून पाहत पाहत चालतो)

स्रग्धरा वृत्त.

प्रारंभीं बिंदु जीचे विरळचि पडले स्थूळ हे अग्रभागीं,
पाषाणीं पात होतां पसरति, जडले कीट हे जाग जागीं,
कष्टानें धूळिमध्यें, वनतरुशिखरीं, गव्हरीं, मी पहातों,
शोधाया वैनतेया अनुसरुनि अशा रक्तधारेस जातों.

वृद्धादेवी— (भय पावून,) महाराज, पहा हा कोणी रडवें
तोंड करून त्वरेनें इकडे येत आहे. तेणें करून माझें हृ-
दय घाबरें झालें. पहा पहा तो कोण आहे.

जीमूतके०— तूं म्हणतेस तें खरेंच.

शंखचूड— हा त्रिभुवनैक चूडामणे, हा परार्थदत्तदेहा, आ-
तां तुला मी कोठें पाहूं ! दैवानें माझा सर्वस्वीं घात केला.
(असें म्हणून रडतो,)

जीमूतके० — (ऐकून हर्षपावून) देवी चिंता करूंनको.
ह्याचाच चूडामणि हा. कोणीतरी पक्ष्यानें मांसाच्या भ्रांती-
नें उचलून नेला तो हा ह्या ठिकाणीं पडला, हें खचीत.

वृद्धादेवी— (हर्षपावून मलयवतीस आलिंगून) हे सौभा-
ग्यवती, पुण्यशीले, धीर धर. अशी आकृति वैधव्यदुःख
कधीं अनुभवणार नाहीं.

मलयव०— (हर्ष पावून,) आपल्या पायांचा आशीर्वाद.
(असें बोलून पायांवर पडते)

जीमूतके० — (शंखचूडाच्या जवळ जाऊन) वत्सा, तुझा
चूडामणि हरवला काय ?

शंखचू० — आर्या, केवळ माझाच नाही; सर्व त्रिभुवनाचा-
ही चूडामणि हरवला.

जीमूतके० — कसावरें ?

शंखचूड० — दुःखानें माझा कंठ दाटतो. माझ्यानें स्पष्ट सांगवत नाहीं.

जीमूतके० — वत्सा,

मंजुभाषिणी वृत्त.

मजला कृपाकरुनि दुःख आपलें
वद, यामुळें मजहि फार जाहलें.
तनयाविणें मजवरीहि तें पडे.
वद, काय तें मनिं धरू नको भिडे.

शंखचू०— बरें तर ऐका. सांगतों. माझें नांव **शंखचूड**. मी नागजातीचा आहें. **गरुडाच्या** आहारार्थ पाळी आल्यावरुन नागराज **वासुकी** ह्यानें मला येथें पाठविलें. पुढली कथा लांबच आहे, ती जर मी विस्तारानें सांगूं लागलों, तर कदाचित् हा रक्तधारेचा मार्ग धुळीनें झांकला जाऊन दिसेनासा होईल, ह्या साठीं थोडक्यांत सांगतों.

ओंवी.

कोणी एक आला विद्याधर, जो केवळ करुणेचा सागर
तेणें **गरुडा** देऊन निजशरीर, माझे प्राण वांचविले १

जीमूतके०— असा परहितार्थ आपला देह देणारा **जीमूतवाहना** वांचून दुसरा कोण आहे ? तर आतां काय असेल तें स्पष्ट सांग.

शंखचू०— होय, तुझा पुत्र जो **जीमूतवाहन** त्यानेंच.

जीमूतके०— हाय हाय, घर बुडालें ! काय मी मंदभाग्य !

वृद्धादेवी— हा पुत्रा ! काय हें त्वां केलें !

मलयव०— हाय हाय, असें कसें झालें. जीं दुश्चिन्हें झालीं त्यांनीं आपला गुण दाखविला खरा.

(सर्व मूर्च्छा पावतात.)

शंखचू०— (आपणाशीं) अहो हीं त्या महापुरुषाचीं मातापितरें आहेत खचीत. त्याचें विपरीत वर्तमान सांगून मीच ह्या उभयतांस दुःखावस्थेंत घातलें. मी बोललों नसतों तर बरें झालें असतें. अथवा विषधराच्या मुखांतून विषावांचुन दुसरें काय निघावयाचें आहे! अहो आपल्या साठीं जीव देणारा जो **जीमूतवाहन** त्याचे उपकार त्यां **शंखचूडानें** चांगले फेडले! असो, तर मी आतांच आपला प्राणघात करून घेऊं, अथवा ह्या दोघांस सावध करूं? आर्या, सावध हो सावध हो. माते, सावध हो.

(दोघे सावध होतात.)

वृद्धादेवी— (**मलयवतीस** उद्देशून) वत्से; मुली, ऊठऊठ. रडूं नको. आम्हीं तरी **जीमूतवाहना** वांचून वांचूं काय? तर सावध हो.

मलयव०— (सावध होऊन) हा आर्यपुत्रा, हा प्राणप्रिया, आतां तुझा मुखचंद्र मी कोठें पाहूं?

जीमूतके०— हा वत्सा, हा गुरुजनसेवाचतुरा,

मच्चरणीं परलोकांहुनि चूडारत्न टाकिलें, याची
युक्ति पहातां, वाटे रीति तुवां सोडिली न विनयाची
(चूडामणि हातीं घेऊन) हा वत्सा, येवढेंच दर्शन त्वां आम्हांस दिलें काय? (उराशीं धरून) हाय हाय!

वसंततिलकावृत्त.

> भक्ती करूनि लवलासि दुरूनि मातें,
> तूं नित्यकीं करिशि वंदन मत्पदातें,
> तेणें झिजूनि मणि हा मउ फार झाला,
> माझ्या, पहा तरि कसा रुततो उराला.

वृद्धादेवी— हा पुत्रा **जीमूतवाहना,** ज्या तुला गुरुशुश्रूषे वांचून दुसरें सुख आवडत नव्हतें, तो तूं ह्या समयीं वृद्ध पितरांस टाकून स्वर्गसुखाचा अनुभव घ्यावयास कसारे गेलास ?

जीमूतके॰— (डोळ्यांस अश्रु आणून,) देवी, आपण काय **जीमूतवाहना** वांचून जगणार आहों ह्मणून तूं इतका विलाप करितेस ?

मलयव॰— (सासऱ्याच्या पायांवर मस्तक ठेवून, हात जोडून, विज्ञापना करिते.) मामाजी, आर्यपुत्राचें भूषण जें चूडारत्न, तें मजपाशीं कृपाकरून द्या. तें मी आपल्या न्हृदयाशीं धरून अग्निप्रवेश करून आपल्या संताप दुःखाचा परिहार करितें.

जीमूतके— हे पतिव्रते, तूं इतकी घाबरी कां झालीस ? आह्मा सर्वांचाही तोच निश्चय आहे.

वृद्धादेवी—महाराज, मग उशीर कां ? वाट कोणाची पाहतां ?

जीमूतके॰— अगे वाट कशाची ? पण [1]आहिताग्नीला लौकिकाग्नीनें संस्कार विहित नाहीं. ह्यासाठीं होमशाळेंत जाऊन होमकुंडांतील अग्नि घेऊन ये. त्या अग्नीनें आपले देह जाळून घेऊं.

शंखचू॰— (मनांत म्ह॰) हाय हाय, मज एका पाप्याकरितां सकल विद्याधरकुल नष्ट होत आहे. आतां काय करावें ?

---

[1] ज्यानें अग्निहोत्र घेतलें आहे तो.

(उघडपणें) हे ताता, असें करूंनका. जीमूतवाहनाचें मरण निश्चित झाल्या वांचून असें साहस करणें आपणास योग्य नाहीं. दैवाचे खेळ विचित्र आहेत. कदाचित ह्या नाग नव्हे असें समजून पक्षिराज जीमूतवाहनाला जिवंतच सोडुन देईल. ह्यासाठीं ह्या रक्तधारेच्या अनुलक्ष्येंकरूनच आपण गरुडापर्यंत जाऊं चला.

वृद्धादेवी— तुझ्या तोंडांत साखर पडो. सर्वथा देवतांच्या मसादानें मी माझा पुत्र जिवंतच पाहीन.

मलयव०— (मनांत) मला दुर्भाग्येला ही गोष्ट दुर्लभ आहे.

जीमूतके०— बाबारे, ही तुझी वाणी खरी होवो. तथापि अग्नि घेऊन ह्या मार्गास अनुसरावें हें योग्य. ह्यासाठीं तूं पुढें चल. आम्हीही होमशाळेंतून अग्नि घेऊन तुझ्या पाठोपाठच येतों. (असें म्हणुन पत्नी आणि सून ह्यां सहवर्तमान निघून जातो.)

शंखचू० बरें तर मी एकटाच गरुडाचा शोध काढीत जातों (पुढें जाऊन अग्रभागीं पाहून म्हणतो.) अरे, हाच तो.

शार्दूल विक्रीडितवृत्त.

घांसोनी रुधिरार्द्र[1] चंचु करि जो द्रोणीगिरीच्या[2] शिला,
जाळीजो नयनोत्थतेजनिकरें[3] वृक्षांचिया राशिला[4]
बैसेवज्रकठोर घोर नखरें रोवोनि भूमींत तो,
शृंगाग्रीं मलयाद्रिच्या अहिरिपू[6] लांबूनियां[5] दीसतो.

(इतक्यांत पुढें नायक पडला आहे, आपण आसनावर बसला आहे असा गरुड येतो.)

१ रक्तानें भरलेली चोंच. २ द्रोणी. ३ डोळ्यापासून निघालेल्या तेज समुदायानें. ४ वृक्षसमुदायास ५ नसें. ६ गरुड.

गरुड—(आपल्या मनांत म्हणतो.) मी जन्मापासून मोठ मोठे भुजंग खात आलों, पण असें आश्चर्य मीं कधींच पाहिलें नाहीं. अरे मीं वज्रासारख्याचंचूनें ह्याचें ऊर फोडीत असतां हा हाय देखील म्हणत नाहीं; उलटा हर्षित दिसतो. तस्मात् हा कोणी महात्मा असावा (आश्चर्य करून)

ओंव्या.

जरीमी भाशितों रगत, तरी यातें ग्लानी नाहीं होत,
धैर्य याचें मला दिसत, सागरापरी अगाध. १
घेतां मांस मी तोडून तयाचें दुःख साहून,
प्रसन्न वदन होऊन; पाहतसे मजकडे. २
गात्रीं रोमांच थाटला, जाणो ऱ्हदयीं आनंद दाटला,
ऐसा स्पष्ट हा मजवाटला, पाहतांची. ३
जरी मी याचा अपकारी, तरी हा मानितो उपकारी,
ऐसी स्निग्धदृष्टी मज वरी, दिसते याची. ४

तर ह्याच्या ह्या धैर्य वृत्तीनें मला मोठें कौतुक उत्पन्न केलें. असो, अगोदर ह्याला खाऊंनये. हा कोण आहे ह्याची चौकशी करावी. (खावयाचें सोडून त्याजकडे पाहत उभा राहतो.)

नायक— हे पक्षिनायका, हूं चालूं दे.

इंद्रवज्रावृत्त.

नाडींतुनी आजुनि रक्त वाहे,
देहांतही मांस अजूनि आहे,
तुझ्या नतृप्ती जठरानलास,
कांभक्षणा सोडुनि थांबलास १

गरुड — (मनांत म्ह०) अहो, हें मोठें आश्चर्य ! अशा अवस्थेंतही हा धैर्य आणि औदार्य दाखवितो ! (उघडपणें.) हे महापुरुषा,

गीति.

ह्या चंचूनें तुझिया न्हृदयांतिल रक्त मात्र म्यां वेरिलें;
परिनिज धैर्य माझें न्हृदयचि सारें खरें तुवां हरिलें.

नायक — आपण क्षुधेनें व्याकुळ आहां. ह्यासाठीं ही बोलावयाची वेळ नव्हे. अगोदर माझ्या रक्त मांसांनीं आपल्या क्षुधेची शांति करावी. मग काय बोलणें तें बोलावें.

शंखचू० — (घावऱ्या घावऱ्या जवळ जाऊन) अरेरे, पक्षिराजा, हें साहस करूंनको. अरे, तो नाग नव्हे. सोड सोड. त्याला भक्षूंनको. तुझ्या आहाराकरितां वासुकीनें पाठविलेला तो मी आहें. मला खा. (असें बोलून गरुडा पुढें आपलें शरीर ठेवतो)

नायक — (शंखचूडाला पाहून मनांत म्ह०) हरहर, शंखचूडानें येथें येऊन माझा मनोरथ निष्फळ केला. हा कशाला आला ?

गरुड — (दोघांकडे पाहून) अरे तुम्हां दोघांच्याही आंगांवर वध्यचिन्ह आहे. ह्यांत नाग कोण हें मला समजत नाहीं.

शंखचू० — काय ही तुला भलतेच ठिकाणीं भ्रांति कशी ? अरे नीट पहा.

अभंग.

आहेमाझेशिरींस्वस्तिकलक्षण, नाहींकायखूणजाणीयली; १
माझ्यादेहावरीआहेकींकंचूक, नेणसीकौतूकवाटेमज. २

---

१ घेतलें.

जिव्हादोनमुखींअसतीह्याकांहीं, बोलतानानाहींमोजल्याकां? ३
ज्यापासूनतीव्रविषाग्नीचेधूर, शोकाचेफूत्कारनिघताती, ४
ऐशामाझ्या कायनपाहसीफणा, पक्षियांचाराणाम्हणविशी. ५

गरुड— (शंखचूडाच्या फणा पाहून नायका कडे पाहत म्ह०) मी पीडिला हा कोण ?

शंखचू० — अरे हा विद्याधरवंशतिलक जीमूतवाहन. परम कारुणिक असतांही नकळतां ह्याचेठायीं अतिनिष्ठुर कर्म आचरिलें.

गरुड— अरे काय म्हणतोस ? हा विद्याधरकुमार जीमूतवाहन ? ज्याची दिगंत पर्यंत कीर्ति पसरली तो काय हा ?

शार्दूलविक्रीडित.

मेरु, मंदरकंदरा, हिमगिरी, येथें; महेंद्राचळीं,
कैलासीं, मलयाद्रिच्याहि शिखरीं, त्यात्यामसिद्धस्थळीं;
ह्याचीकीर्ति उदार, सर्वगतही त्यां कारदां ऐकिली,
लोकालोकविचारिं[1] चारणगणीं जी सर्वदांगाइली.

सर्वथा मी अपकीर्तीच्या पंकांत बुडालों.

नायक— हे फणिपते शंखचूडा, तूं अगदीं वेडा कसा झालास. अरे येथें येण्याचें हें तुझें स्थान काय? अरे मी-

गीति.

देउनिनिज देहा मी गरुडापासूनि रक्षिली कायो[2],
ती योग्य तुला त्याया पाताळाहूनि दूरच्या ठाया,

गरुड- (आपणाशीं) काय हो ह्याच्या अंतःकरणांत दया ही ! पहा ह्या महात्म्या पुरुषानें माझ्या आहारार्थ आलेल्या सर्पाचे प्राण रक्षायाकरितां आपला देह माझ्या आहा-

१ लोकालोक पर्वतावर संचार करणाऱ्या चारण गणांनीं २ शरीर.

रासाठीं दिला! हरहर मी फार वाईट गोष्ट केली ही. वरकड असो, प्रत्यक्ष [1]बोधिसत्वासच त्यां पीडा केली. आतां ह्या महापातकाची निष्कृति अग्निप्रवेश केल्यावांचून व्हावयाची नाहीं. तर मला ह्यासमयीं अग्नि कोठें मिळेल? (पुढें पाहून) अरे हे कोणी हातांत अग्नि घेऊन इकडेसच येत आहेत असें वाटतें. बरें त्यांची अंमळ वाट पाहतों.

शंखचू० — हे कुमारा, तुझे मातापितर आले आहेत.

नायक — (घाबरून) अरे शंखचूडा, तर लवकर येऊन ह्या उत्तरीय वस्त्रानें माझें शरीर झांकून टाक. आणि माझ्याजवळ बसून मला संभाळून धर. नाहींतर कदाचित् अशा अवस्थेंत मला पाहूनच माझे मातापितर तत्काळ आपले प्राण सोडितील.

शंखचू० — (जवळ पडलेलें उत्तरीय वस्त्र घेऊन त्याचें अंग झांकतो आणि जवळ बसतो.)

(इतक्यांत पत्नीस्नुषासमवेत जीमूतकेतु येतो.)

जीमूतके० —(डोळ्यांत अश्रु आणून) हा पुत्रा, जीमूतवाहना, हा गुरुशुश्रूषाचतुरा.

शार्दूलविक्रीडित.

माझा हा परकीय हा जरि नसे रीती दयेची अशी
रक्षू एक बहुत वा तरि अशी चिंता न केली कशी?
तार्क्ष्यापासुनि एक रक्षुनि तनुत्यागास केलें भलें,
माता तात वधू स्वतां कुळ असें निःशेष कीं, जाहलें.

[?]द्रादेवी —(मलयवतीला आलिंगून) मुली अंमळ थांबगे,

---

[1] बुद्धावतार.

रडूंनको. तुझ्या ह्या निरंतर वाहणाऱ्या अश्रुधारांनीं ह्य अग्नि विझून चालला.

(सर्व पुढें चालून जातात.)

गरुड— अरे! हा पुत्रा, **जीमूतवाहना**, असें कोण ह्मण आहे बरें? हां समजलों. हा ह्याचा पिता आहे. तर आत ह्याजपाशीं अग्नि मागावयास जाणें योग्य नाहीं. त्याच्य पुत्राचा घात करून मी त्यास काय तोंड दाखवूं? मल लाज वाटते. अथवा ह्याच अग्नि कशाला? मी अग्नीकरित उत्सुक झालों आहें. आणि समुद्रही जवळच आहे. त ह्यासमयीं.

ओंव्या.

ज्याच्या ज्वाला झडाडती, गगना पर्यंत पसरती,
जाणों काल जिव्हा सरसावती, त्रैलोक्य ग्रासावया. १
तो समही सागरातें, समर्थ तृणवत् जाळावयातें,
त्या वडवाग्नींत आपणातें, होमावया टाकितों, २

(असें ह्मणून उडून जावयास इच्छितो.)

नायक— अहो **पक्षिराज** हा मनांतील निश्चय सोडा. ड शानें ह्या पापाचा प्रतीकार व्हावयाचा नाहीं.

गरुड— (गुडघे टेंकून मस्तकावर अंजलि धरून) हे पुण्य रुपा महात्म्या, दुसरा कोणता प्रतीकार तो सांगावा.

नायक— थांब अंमळ. माझे मातापितर आले आहेत त्यां मी प्रणाम करितों.

गरुड— बरें तर तेंच अगोदर करावें.

जीमूतके०—(**जीमूतवाहना**ला पाहून)देवी, आपलें दैव गळ आहे. हा पहा माझापुत्र **जीमूतवाहन** केवळ **गरुड**

जिवंत सोडला इतकेंच नाहीं. शिष्याप्रमाणें हात जोडून तो त्याची प्रार्थना करीत आहे.

वृद्धादेवी— (मोठ्या हर्षानें) महाराज, मी कृतार्थ झालें. अक्षत शरीर अशा पुत्राचें मी मुख पाहीन.

मलयव०— खरेंच जरी मी आर्य पुत्राचें मुख पाहत आहे तरीही पण अजून भरंवसा येत नाहीं.

जीमूतके०— (जवळ जाऊन) येरे वत्सा. मला लवकर आलिंगन दे.

नायक—(उठावयास लागतो आणि आंगावरचें वस्त्र पडतांच मूर्छित होतो.

शंखचू०— कुमारा सावध हो, सावध हो.

जीमूतके०— रे वत्सा. तूं मला डोळ्यांनीं पाहत असतांही माझा परित्याग करून गेलास काय !

वृद्धादेवी — अरे बाळका, अरे एखादा शब्द बोलून देखील माझें त्वां समाधान केलें नाहीं !

मलयव० — आर्य पुत्रा, माझी असो, पण आपल्या माता पित्यांचाही आपण उपेक्षा केली काय ?

(सर्व मोह पावतात.)

शंखचू० — (आपणास उद्देशून म्हं०) हा चांडाळा **शंखचूडा** . जो दुसऱ्याच्या देहानें आपला जीव राखणारा, तो तूं गर्भांत असतांच कां मृत झाला नाहींस ? कशाला जन्मास आलास ? कीं जेणेंकरून क्षणोक्षणीं मरणापेक्षां अधिक दुःख अनुभवितोस.

गरुड —हरहर, मीच महापातकी. माझ्याच क्रूरकर्माचा प्रकाश पडला आहे हा ! आतां काय करावें ? (आपल्या पंखांनीं नायकास वारा घालतो.) हे महापुरुषा, सावध हो, सावध हो.

नायक — (सावध होऊन) अरे **शंखचूडा**, पित्याला, मातेला. सावध कर.

शंखचू० —तात, सावध हो, माते, सावध हो. हा **जीमूतवाहन** सावध झाला आहे याजकडे पहा तुमचेंच समाधान करण्यासाठीं उठून येऊन तुम्हां जवळ बसला आहे. पहा.

(दोघे सावध होतात.)

वृद्धादेवी — हा पुत्रा, आम्ही पहात असतां असतां, किरे, ता मेला कृतांत तुला घेऊन चालला आहे !

जीमूतके० — हे देवी, असें अभद्र बोलूं नको. धैर्य धर.

वृद्धादेवी— (तोंडावर पदर घेऊन रडतच आणि म्ह०) पुत्राचा इडापिडा टळली. आतां मी रडत नाहीं. (**मलयवतीला** उद्देशून) मुली, सावध हो, सावध हो. ऊठ ऊठ आतां इतक्यात मी तुझ्या भर्त्याचें मुख पाहिलें.

मलयव० — (सावध होऊन) हा आर्यपुत्रा, हा प्राणनाथा, कोठें आहेस !

वृद्धादेवी — (**मलयवतीच्या** तोंडावरून हात फिरवून म्ह०) मुली, सौभाग्यवती हो. विघ्न टळलें बरें.

जीमूतके० — (आपणास म्हणतो.)

(उपजातिवृत्त.)

सोडीतसे प्राण अशा दशेंत, पुत्रास पाहूनहि मी जिवंत,
तसाच आजूनहि राहिलों की; कोणी असा निष्ठुर नाहि लोकीं,

मलयव० — हायहाय, मी दुःखभागिनी खरी कांकीं, अशा अवस्थेंत आर्यपुत्रास पाहून अद्यापि मी जीविताचा परित्याग करीत नाहीं.

वृद्धादेवी —(नायकाच्या सर्व आंगावर हातफिरवीत गरुडास उद्देशून म्ह०) अरे हारेदुष्टा घातक्या, त्वां स्वतां माझा पुत्र आहारार्थ नेऊन ह्याच्या शरीराची अशी अवस्था केली काय !

नायक — (कुंथत कुंथत म्ह०) आई, असें म्हणूनको. ह्यानें काय केलें. हें शरीर मूळचेंच असें आहे. पहा.

गीति.

ओझेंच अस्थिमेदो मज्जा मांसादिधातु जे यांचें
चर्मानें बद्ध अशा दर्शन बीभत्स काय कायाचें.

गरुड— हे पुण्यपुरुषा, नरकाग्नीच्या ज्वालांनीं माझें शरीर जाणों जळत आहे असें दुःख मी ह्यासमयीं अनुभवितों. तर ह्या पातकापासून मी कसा मुक्त होईन तें मला सांग.

नायक— (बापाकडे वळून) पापाच्या प्रतीकाराचा उपाय ह्याला सांगण्याविषयीं मला आपली अनुज्ञा असावी.

जीमूतके०— बरें आहे सांग त्याला काय तें.

नायक— हे विनतानंदना, ऐक सांगतों.

गरुड— (गुडघे टेंकून मस्तकावर अंजलि धरून ह्म०) आज्ञा करावी.

नायक— ऐक.

साक्या.

सर्व प्राणिवधाच्या पापा पासुनियां परतावें
आदरपूर्वक अनुतापातें निज चित्तांत धरावें १
सर्व प्राण्यां प्रति अभयाचा त्वां उपदेश करावा,
भूतदया धरुनी पुण्याचा यत्नें डोह भरावा, २
ऐसें करिशिल तरि प्राण्यांच्या हिंसे पासून घडलें.

जें पातक, तें जळीं लवणसें जाणें विलया गेलें. २

गरुड— आपली आज्ञा प्रमाण पहा.

अनुष्टुप्छंद.

अज्ञान निद्रेंत मला केलें कीं त्वा प्रबोधित,
सर्व प्राणि वधत्याग केला त्यां आज पासुन.

आतांच सांप्रत असें होवो.

शार्दूल विक्रीडित.

द्वीपाचा[1], निजभोग[2] एकवटुनी[3] आकार कोठें धरो,
देहातें फिरवोनियां गरागरां आवर्त[4] कोठें करो,
कोठें पर्वत सेतु ही, करु कुठें सोडोनि भी अंतरी,
नागांचा समुदाय येथुनि सुखें क्रीडा करो सागरीं,

आणखी.

गीति.

सालंकृता सुकेशा, उदयीं विहारस्थळास जाऊत,
सर्पस्त्रिया तुझें हे यश चंदनकाननांत गाऊत,

नायक— शाबास साधु पुरुषा, हें आम्हांस फार मानवलें. हा तुझा संकल्प दृढतर असावा. (**शंखचूडास** स०) अरे **शंखचूडा** आतां तूं स्वस्थपणें घरास जा.

---

१ बेटाचा. २ आपले देह. ३ एकत्र मिळवून. नागांचा समुदाय आपले देह एकत्र मिळवून कोठें द्वीपाचा आकार धरो, असा अर्थ. ४ भोंवरा कोठें निज देह गरगर फिरवून जलांतील भोंवऱ्याचा आकार करो. ५ कोठें पर्वताचा आकार ५ कोठें पूलाचा आकार करो. ६ आज पासून पुढें.६ सूर्योदय समयीं ७ क्रीडास्थानास.

शंखचू०— (उसासा टाकून खालीं तोंड घालून बसतो.)

नायक— (मातेकडे पाहत) **शंखचूडा** सत्वर जा. आणि तुझी आई शोक करीत बसली असेल तिला जाऊन भेट. कां कीं,

गीति.

आणित असेल चित्तीं **गरुडें** मत्पुत्र काय गटकेला,
शतिदा हें दुःख तुझी आठवित असेल माय घटकेला,

वृद्धादेवी— ती ह्याची आई पुण्यवान् खरी. कीं, पुत्र **गरु**-डाच्या मुखांत पडला असताही तो अक्षत शरीर (धड-धाकड) असा पाहील.

शंखचू०— माते ही गोष्ट खरी. पण कुमार **जीमूतवाहन** खुशाल असेल तर.

नायक— (शरीरास वेदना झाल्या असें दाखवितो) अरेरे प-रहित संपादनाच्या आवडीमुळें येवढा वेळ पर्यंत मला वेदना जाणवल्या नाहींत. आतां त्या मला फार दुःख देऊं लाग-ल्या. काय ह्या मर्मभेदक वेदना. ह्या मला सोसवत नाहींत. (असें ह्मणून डोळे पांढरे करून मरणावस्था आल्या सार-खें करतो.)

जीमूतके०— (घाबरून) वत्सा, अरे वत्सा, असें कायरे कर-तोस?

वृद्धादेवी— हा बाळा, हा वत्सा, अरे तुझ्या मनांत तरी का-य आहे? अहो उपासित देवतांनो, माझ्या पुत्राचें रक्षण करा. रक्षण करा. ह्याची अवस्था फार कठीण दिसते.

मलयव०— हा प्राणनाथा, माझा परित्याग करून जाणें बरें दिसत नाहीं.

गरुड— (ओंजळ करतो) अरे **शंखचूडा** लवकर पाणी आ-ण (**शंखचूड** पाणी आणून **गरुडाच्या** ओंजळींत घाल-

तो, **गरुड** ओंजळींतलें पाणी नायकाच्या आंगावर शिंपडतो.) हायहाय जगांत मोठा अनर्थ झाला हा.

नायक — (अमळ सावध होऊन डोळे उघडतो आणि आई बापांस पाहून ह्मणतो) हे तात, हे अंब, हा माझा तुह्मांला शेवटचा प्रणाम आहे. कांकीं,

वसंततिलकावृत्त.

झालें शरीर गतचेतन हालवेना,
सुस्पष्ट भाषणहि तें मज ऐकवेना,
चक्षू बळें उघडितों तरि झांकताती,
हे प्राण जाउंमज सोडुनि पाहताती,

अथवा असा हा विलाप कशास पाहिजे,

गीति.

निजदेहें पन्नगमी रक्षुनिजें पुण्य जोडिलें, तेणें
जन्मों जन्मीं ऐसा परोपकारार्थ देह हा होणें,
(ही पूर्वोक्त गीति ह्मणून डोळे झांकतो)

वृद्धादेवी— (पाहून) हा पुत्रा, हा वत्सा, हा सुहृतनंदना, हा जनवत्सला, कुठेरे गेलास? माझ्याशीं एकदां बोल तरी. हा लोचनानंदा **जीमूतवाहना,** फिरून आतां मी तुला कोठें पाहूं?

जीमूतकेतु— हा पुत्रा, **जीमूतवाहना,** हा निखिलजनवत्सला, हा सर्वगुणसागरा, कोठें आहेस? अरे मला एका वचनानें प्रत्युत्तर देखील देत नाहींस (हात वर करून) हायहाय काय कष्ट हे?

दिंड्या.

धैर्य गुण हा जाहला दीन वाणा,
विनय आतां जाईल शरण कोणा, १
सांग आंगीं वाहील कोण शांती,

दान तत्परता करिल आतां खंती, २
स्पष्ट संस्थान नष्ट आतां व्हावें,
दीन करुणेनं सांग कुठें जावें, ३
अन्य लोकां गेलास सुता जेव्हां,
शून्य झालें हें जगत सर्व तेव्हां, ४

मलयवं०— हा आर्यपुत्रा, हा प्राणनाथा कसा मला टाकून गेलास (आपणास ह्म०) हे वज्रहृदये निष्करुणे, मलयवती प्राणनाथा वांचून आज तूं कशी वांचतेस?

शंखचू० हा निष्कारण बांधवा, हा परोपकारव्रतधारका, प्राणाहून प्रिय जो परिजन त्याला सोडून तुवां जावें काय? तर तुला शोधावयास मी हा अवश्य येतों. पहा हायहाय हा महात्मा अगदीं अचेतन झालासा दिसतो. आतां काय करावें?

वृद्धादेवी—(रडतरडत वर पाहून ह्म०) अहो लोकपालांनो, तुह्मी ह्या माझ्या प्रियपुत्रास अमृत शिंपून कां उठवाना?

गरुड— (हर्ष पावून ह्म०) ह्या बाईनें बरी मला अमृताची आठवण केली. आतां मजवरचें अपेश दूर झालें खचीत. तर आतांच देवेंद्राची प्रार्थना करून अमृतप्राप्त करवितों. आणि केवळ जीमूतवाहनासच नाहीं तर आज पर्यंत जे त्यां सर्प मारून टाकिले आहेत त्यांसही जिवंत करितों. माझी प्रार्थना विफल करून देवेंद्र अमृत न देईल तर मी —

स्रग्धरावृत्त.

पक्षांच्या चंडवातें करुनि उडवितों तत्क्षणीं अंबुराशी,
नेत्रांच्या ज्योतिनें मी भस्मतचि करितों हृद दशाकानलाशीं,

१ समुद्र. २ तेजानें ३ भस्म.

चंचूनें चूर्ण शक्राशनि सहित गदापाश आतां करीतों,
युद्धीं जिंकोनि देवां प्रति अमृतमयी वृष्टि मी पाडवीतों,

त्याच कामाला हा निघालों पहा.

(असें ह्मणून निघून जातो.)

जीमूतके०— **शंखचूडा**, आतां उशीर कशा करितां ? काष्ठें जमा करून पुत्राचा चिता रच. ह्याच्या बरोबर आह्मी सर्व देहचलो देऊन वैश्वानराची तृप्त करूं

वृद्धादेवी — पुत्रा, लवकर सिद्धता कर. आम्हांस चून तुझ्या मित्राला फार दुःख होईल.

शंखचू० — (डोळ्यांत अश्रु आणून) जशी वडिलांची आज्ञा. येथें मी तुमच्या पुढें सरणागत आहें. (उठून काष्ठें मिळवून चिता रचितो.) ताता, चिता रचिली.

जीमूतके० — हायहाय, काय कष्ट हे !

स्रग्धरावृत्त.

माथां उष्णीषशोभे, मकरट लर्लादसे अंतरीं भींवयांच्या,
चक्षु रक्तांम्बलार्शासम, मृगपतिचें वक्षवक्षासि ज्याच्या,
चक्राचें चिन्हपायावार, तरि ममदुर्दैव, लोक तरींसी
पुत्रा, विद्याधराचें नामरक्षुनि, पहा, चक्रवर्तित्व जासी
हे देवी, आतां उशीर कां करितेस? चितेवर चढ वयास ऊठ.

(सर्व उठतात.)

मलयव० — (हात जोडून वर पाहून म्ह०) हे भगवंता **दिनकरा**, तूं सर्वसाक्षी आहेस. मी तला विज्ञापना करितें, कीं माझा भर्ता विद्याधर चक्रवर्ती असतां — हे देवी. **गौरी** मात, मला त्वां वरदिला असतां तुझें वचन

मिथ्या कसें झालें ! असो, मीच दुर्भाग्या, देवीकडे काय आहे.

(इतक्यांत **गौरी** प्रगट होते.)

गौरी — महाराज जीमूतकेतो, असें साहस करूंनको. फिर माघारा.

जीमूतके० — अरे, अमोघदर्शना **गौरी** ! हे **गौरी**, तुला साष्टांग प्रणाम.

गौरी — (**मलयवतीस**) वत्से, माझें वचन खोटें कसें होईल ? (नायकाजवळ जाऊन कमंडलुजलानें त्याला प्रोक्षण करून)

अनुष्टुप् छंद.

स्वजीविता हि वेचून उपकार करी जना,
तुला संतुष्ट मी झालें. ऊठ **जीमूतवाहना**.

नायक० — (लागलाच उठून बसतो.)

जीमूतके० — (हर्षपावून) देवी, तूं मोठ्या भाग्याची. माझा पुत्र सजीव झाला. पहा.

वृद्धादेवी— भगवती गौरीच्या प्रसादानें.

नायक — (**गौरी**ला पाहून हात जोडून म्ह०) अमोघदर्शना देवी काय ?

गीति.

अभिलषिताधिकवरदे, प्रणतिपरजनार्तिहारिणि शरण्ये,
चरण तुझे नमितों मी, विद्याधरमानदायिनि, वरेण्ये,

(असें म्हणून **गौरी**च्या चरणावर मस्तक ठेवितो.)

(सर्व आकाशाकडे पाहतात.)

जीमूतके० — अहो हें काय ? अभ्र नसतां आकाशापा-

सून वृष्टि कशाची ? हे भगवती, हें काय आहे ?

गौरी — राजा, जीमूतकेतो, तुला ठाऊक नाहीं ? ह्या जीमूतवाहनाला उठवावयासाठीं आणि ह्या अस्थिशेष सर्पास जिवंत करावयासाठीं पश्चात्ताप पावून गेला जो पक्षिनायक गरुड त्यानें देवेंद्रापासून ही अमृत वृष्टि करविली आहे. (बोटानें दाखवून) हें तूं पाहत नाहींस काय ?

शार्दूल विक्रीडित.

झाले देह अखंड, मस्तकिं मणी तेजें पहा दाटती,
जिव्हांनीं क्षितिला सुधारसलवस्वादामुळें चाटती,
जाणो हे मलयाद्रि पासुनि सरित्पूरस्वरें वाहती,
वेगें वक्रगती धरूनि शिरती ते सर्प सिंधूमती,

(नायकास उद्देशून) वत्सा जीमूतवाहना तूं केवळ जीवदानासच योग्य आहेस असें नाहीं, हा तुला दुसरा प्रसाद देतें घे.

शार्दूल विक्रीडित.

हंस स्वीकृत हेमपंकरजः स्पर्शें अती निर्मळें,
आलीं हीं ममानसांतुनि तुझ्या स्नानार्थ शुद्धें जळें,
स्वेच्छा निर्मितरत्न कुंभ भरुनी येम्हाणितें मी तुला,
बाविद्याधर चक्रवर्ति करितें मेंमेंचि माझ्या मुला,

आणखी.

वसंत तिलकावृत्त.

हातीं धरी कनक चक्र सुतेज याला,
हस्ती पहा धवल चार सुदंत त्याला,

हा श्याम [illegible] तवाग्रवर्ती,
रत्नें अशीं तुज समर्पिलें चक्रवर्ती.

आणखी पहा, ज्यांनीं हातांत शरच्चंद्रासारखे शुभ्र [illegible] पंखे आणि चामरें घेतले आहेत आणि ज्यांच्या मस्तकां-वर स्वकांतीनें इंद्रधनुष्याची शोभा दाखविणारे असे मुकुट आहेत. असे हे मतंगहनकादिक विद्याधरपति वांकून तुला प्रणाम करीत आहेत तर सांग आणखी तुझें कोणतें प्रिय मी करूं?

नायक— आतां याहून आणखी प्रिय राहिलें आहे काय?

पद.

आणिक काय तुजला, मागूं आणिक काय तुजला (ध्रु०)
हा गरुडाच्या भीती पासूनि शंखचूड तुटला, (मागूं०) १
सर्पभक्षणा पासून गरुडहि परावृत्त झाला, (मागूं०) २
त्या गरुडानं पूर्वी भक्षित सर्पसंघ उठला (मागूं०) ३
वांचविलें मज; मम पितरांनीं जिव नाहीं त्यजिला (मागूं०) ४
[illegible]ते रा[illegible]हि हा विद्याधर चक्रवर्ति [illegible], (मागूं०) ५
तव चरणाचें दर्शन मोठा हाच लाभ झाला (मागूं०) ४
हें झाल्यावर मागायाचा अर्थ काय उरला? (मागूं०)
तथापि हें असो. (भरतवाक्य.)

पद.

देवी तरि हें मजला द्यावें,
मज दीनातें पदरीं घ्यावें, (ध्रुवपद)
मेघांनीं सम वृष्टि करावी,
मोरांनीं बहु तुष्टि वरावी, (देवी०) १
सस्यांनीं ही भूमि भरावी,
आधिव्याधिहि सर्व हरावी. (देवी०) २

विपत्ति कोणाला हि नसावी,
पुण्यवासना सर्वदेहि वसावी, (देशी०) ३
देवा द्विज जनां सोडावा,
प्रेमानंद सदा जोडावा (देशी०) ४
बांधव मित्र सुखें नांदावे,
दुर्गुण सोडुनि सद्गुण गावे. (देशी०) ५
सर्व सज्जनांनी गर्वा त्यजावें,
स्वधर्म मार्गी सदा वसावें (देशी०)६
(इतकें झाल्यानंतर सर्व निघून जातात.)

पांचवा अंक समाप्त.

नागानंद नाटक संपूर्ण.

श्लोक.

सौवर्ण पात्रीं क्षुरसाहि गोडी, जरी सोडुनी पण त्रुटी न थोडी,
परंतु तें दुर्लभ पात्र ज्याला, तरी प्यास तारीच मिळेल त्याला,

